

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 27

št. 3

leto 1979

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA nudi vsem naročnikom Kronike ugodno možnost, da si nabavijo njene knjige in še posebej spodaj navedene zgodovinske knjige:

F. Stelè, Slikarstvo v Sloveniji	90.—
N. Šumi, Arhitektura XVIII. stoletja	70.—
Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	150.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	90.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	70.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	50.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	100.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	190.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	70.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	50.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	120.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	70.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	120.—
J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem	70.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	120.—

Gre za knjige, ki so trajnega pomena in jih je treba večkrat vzeti v roke. Dobite jih s popustom, to je po članski ceni (precej nižji od knjigotrške) in pri večjem odvzemu tudi na več obrokov, v poslovnih prostorih Slovenske matice, Ljubljana — Trg osvoboditve 7/I

SLOVENSKA MATICA

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
27. letnik Ljubljana 1979 3. zvezek

Tone Knez: Oris najstarejše zgodovine Laškega — Stran 149

An Outline of the Ancient History of Laško

Ivan Simonič: Grad Turn pri Dragatušu — Stran 155

The Castle Turn near Dragatuš

Jože Šorn: Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju — Stran 157

Points of Interest on Our Roads in the 18th Century

Peter Vodopivec: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanih na ljubljanskem gradu (1820—1825) — Stran 168

On the Echo of the Carbonarist Uprisings in Italy and the Italians imprisoned in the Ljubljana Castle

Franč Rozman: Ob sedemdesetletnici tivoljske resolucije — Stran 180

On the Occasion of the 70th Anniversary of the Tivoli Resolution

Bogo Jakopič: Zgodovina učnih načrtov in programov šol za gluhe na Slovenskem — Stran 185

Syllabuses and Educational Programmes for the Schools for the Deaf and Dumb

Iz starih fotografskih albumov — Stran 193

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 196

Notes on the activity of our institutes and associations

Nove publikacije — Stran 200

New publications

Na ovitku: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Žužemberk, sreda 19. stoletja, Original v Narodnem muzeju (foto Srečo Habič)

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec.

Tehnični urednik Vasko Simoniti

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavniki Majda Kunaver — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III. Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 160 din, posamezna številka 60 din

ORIS NAJSTAREJŠE ZGODOVINE LAŠKEGA

TONE KNEZ

Laško je geografsko, upravno in gospodarsko središče spodnjega Posavinja. Zraslo je v ozki dolini Savinje ob vznožju strmih pobočij slikovitega Huma, Žikovce, Šmihela in Krištofa. Sredi hribovite pokrajine z izrazito kmetijsko proizvodnjo ima to malo mesto zelo pestro in razgibano kulturno zgodovino. Čeprav sodi med najmlajša slovenska mesta — mestne pravice je dobilo leta 1927 — ima Laško razmeroma dolgo naselitveno tradicijo, ki se pričinja že v prazgodovinskem času. Na podlagi arheoloških izkopanin bomo skušali razložiti davno zgodovino tega kraja, preden je tu zrasla srednjeveška naselbina — trg z imenom Laško oz. Tyuer.

Mesto je bogato pomembnih umetnostnih spomenikov, nekateri med njimi, kot na primer laška nadžupnijska cerkev sv. Martina in podružnična cerkev Karmelske Matere božje v Marija Gradcu, po kvaliteti in pomembnosti presegata celo širši regionalni okvir. V stavbni zgodovini farne cerkve so odlično zastopana vsa stilna obdobja od pozne romanike (»laška skupina« cerkva s kvadratnim prezbiterijem in vzhodnim zvonikom) do poznega ba-

roka, cerkev v Marija Gradcu pa je poslikana z izredno kvalitetnimi freskami iz leta 1526.

V mestu se je rodilo tudi nekaj znamenitih mož, ki so se s svojim znanjem in močjo svojega peresa trajno zapisali v slovensko kulturno in politično zgodovino, začeni od učenega humanista Mihaela Tiffernusa in arhitekta in starinoslovca Avgušтина Tiffernusa, prek baročnega kiparja Janeza Gregorja Božiča, mimo zgodovinarja Ignaca Orožna in geografa Frana Orožna ter politika dr. Karla Slanca do sedanje srednje generacije Laščanov, ki delujejo na raznih, zelo odgovornih mestih v slovenskem gospodarstvu, znanosti in kulturi. Različne industrijske panoge v mestu zagotavljajo kraju še kar primeren ugled ter delež v slovenskem gospodarstvu, zdravilišče s termalnimi vreli pa daje kraju turistično obeležje in od nekdaj sloves zdravilnosti, še posebej pa, odkar je postalo medicinsko-rehabilitacijski center.

Zaradi vse obsežnejše in hitrejšje stanovanjske, industrijske in komunalne gradnje v zadnjih letih izgublja mesto svojo skladno srednjeveško mestno zasnovo, ki se je skoraj

terasasto dvigovala od brega Savinje k pobočjem Starega gradu. Danes se mesto brez posluha za krajinske vrednote širi v vse smeri, nastajajo nove stanovanjske soseske, odpirajo se novi pogledi, žal pa se ob tem velikokrat rušijo in uničujejo bolj ali manj pomembne zgodovinske in naravne značilnosti kraja, med njimi tudi arheološke ostaline, priče davne laške zgodovine.

V prometnem oziru so dolino ob spodnji Savinji že zelo zgodaj uporabljali kot zvezo med zgornjo Savinjsko in spodnjo Savsko dolino. Prve poti po tej dolini segajo v prazgodovinski čas, najmanj v bronasto dobo, o čemer pričajo posamezne zelo stare arheološke najdbe vzdolž Savinje. Mnogo bolj pomembno vlogo pa je ta pot, ki je izpričana, dobila v rimskem času, saj je tu tekla najkrajša zveza med dvema rimskima upravnima središčema: Celejo (Celje) in Neviodunom (Drnovo pri Krškem) na Krškem polju. Pod Rimljani je bil sezidan že prvi most čez Savo pri Zidanem mostu. Drugi most čez Savo je dal pozidati vojvoda Leopold VI. okrog leta 1222. Šele v letih 1815—1816 je bila zgrajena prva sodobnejša cesta ob desnem bregu Savinje od Laškega do Zidanega mosta. O slabih prometnih zvezah v hriboviti laški okolici, še posebej za promet z vozovi vse do začetka 19. stoletja, nam potoži laški rojak, zgodovinar Ignac Orožen v zgodovinskem opisu laške dekanije z besedami v prevodu:

»Vsa bivša fara ali sedanja dekanija Laško je s hribi in gorami tako na gosto preprežena, da med njimi najdemo le majhne dolinice. Ceste, ki vodijo skozi ta gorati predel, so bile pred 100 leti še tako primitivne, da z vozom po njih skorajda ni bilo moč potovati. In vendar so bile te tesne doline in višine naseljene in kultivirane že pred krščansko ero pod Rimljani, kot dokazujejo tistim časom pripadajoče, tukaj najdene in večidel še vidne starine.«

Največji prometni in gospodarski poudarek, svoje okno v svet, je dobilo spodnje Posavinje šele z izgradnjo Južne železnice Dunaj—Trst, ki je stekla na tem odseku septembra 1849. Šele s to prometno žilo so postali ti kraji povezani s širokim svetom od Srednje Evrope do Jadranskega morja in Sredozemlja, za živahno gospodarsko dejavnost so bili dani ugodni pogoji. V stranskih dolinah so začeli na industrijski način izkoriščati premogovnike, zgradili so prve obrate za predelavo lesa, termalni vreli v Laškem in v Rimskih Toplicah pa so postali temelji turističnega prometa in balneološkega zdravljenja. Prav Južna železnica in živahna turistična propaganda sta pripomogli, da so ob koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja postale Rimske Toplice,

posebej pa še Laško, daleč znana letoviška in zdraviliška kraja tedanje avstroogrške monarhije, ki so jih obiskovali aristokrati in celo gostje iz dunajskih dvornih krogov.

ARHEOLOŠKA ZAPUŠČINA

Ob naštevanju arheoloških najdb iz Laškega je treba poudariti, da v mestu in okolici še ni bila opravljena niti temeljita arheološka topografija, niti se ni v mestu načrtno izkopavalo. Vse doslej znane arheološke najdbe z mestnega področja so slučajne najdbe, ki so jih odkrili pri raznih gradbenih delih, rimski kamniti spomeniki pa so že stoletja dolgo vzdani na pročeljih nekaterih stavb v Laškem. Žal zanje ne vemo njihove prvotne lokacije, ne poznamo pa tudi najdiščnih okoliščin. Število prazgodovinskih najdb iz Laškega je skromno, čeprav je to varljiv videz, ker laško področje še ni arheološko temeljito raziskano in zato trenutna količina arheoloških izkopanin ne daje resnične podobe prazgodovinske naselitve.

Že samo ime kraja — Laško — kaže na predslovensko naselitev tega kraja. Naši predniki, prvi Sloveni, so ob prihodu in naselitvi naših krajev poimenovali staroselce, ki so jih zatekli, z imenom Vlahi in Lahi. S tem imenom so označili za razliko od sebe neslovanske Romane, poznoantične prebivalce naših krajev oz. romanizirane prebivalce še starejših, keltskih in ilirskih etničnih skupin iz pred-rimskega časa. Preseneča dejstvo, da poznamo prav iz okolice Laškega na zemljepisno ozko omejenem področju največ takih krajevnih imen v Sloveniji: Lahomno, Lahomšek, Laško, Laška vas, Lahov graben in potok Lahomščica ali Lahomnica. Skoraj v vseh teh krajih so že bile najdene bolj ali manj zgovorne arheološke ostaline, ki to trditev podpirajo. Načrtno arheološko raziskovanje laškega okoliša pa bo nedvomno prineslo nove dokaze v prid tej trditvi. Da je bilo Laško z okolico v rimskem času precej obljudeno, je v največji meri zasluga toplih zdravilnih vrelcev v Laškem in Rimskih Toplicah, ki so jih Rimljani po svoji navadi s pridom izkoriščali.

Najstarejše najdbe iz Laškega izvirajo iz prazgodovinskih žarnih grobov, ki so jih odkrili že v prejšnjem stoletju na posestvu Rasteneegg (danes Pot na Svetino št. 22), jugovzhodno pod Starim gradom. Po tedanjem obredu pokopavanja so mrtve sežigali na grmadi, njihov pepel so dali v veliko glinasto posodo — žaro, k pepelu pa so priložili še kakšno skledico s hrano, bronasto iglo ali pa zaponko za zapenjanje oblačila. Deželni muzej v Grad-

cu hrani iz tega najdišča pet bronastih igel in nekaj glinastih posod oz. njihovih razbitih ostankov. Oblike tu odkritih predmetov nam povedo, da sodijo ti grobovi v 8. stoletje pred n. št., ko se v naših krajih pričanja najstarejša železna doba. O etnični pripadnosti teh prebivalcev lahko le ugibamo. Bili so najbrž pripadniki nekega ilirskega ali pa južnopanonskega plemena.

Nič določenega ne vemo, kje je bila naselbina, h kateri je sodilo to grobišče. Domnevati jo smemo na dveh mestih: na Starem gradu in njegovih pobočjih, ali pa na naravni terasi, kjer je v zadnjem desetletju zrasla stanovanjska soseska Pristava (starejše domače ime za ta predel je bilo »Majerhof« ali »Flisov marof«). Ker so na Pristavi gradili z veliko naglico in ker žal ni bilo nikogar, ki bi pri izkopih pazil na morebitne arheološke najdbe, je bilo s tem najbrž pomembno arheološko najdišče v Laškem uničeno.

K najdbam iz predrimskega časa štejemo tudi najdbe treh keltskih novcev. Prvega je že leta 1839 laški dekan Matija Balon daroval graškemu Joaneju. Drugi keltski srebrnik so našli leta 1880 v zasipni plasti pod kaplanijo, kamor so dovažali zemljo s parcele ob poslopju, ki se je nekoč imenovalo Weixelberghof (do leta 1979 poslopje Zdravstvenega doma). Tudi ta kovanec je prišel v zbirko graškega muzeja. Identifikacija obeh navedenih novcev v muzeju danes ni možna, ker stari numizmatični fond ni urejen. Tretji keltski srebrnik, najden v Laškem, z žigom TINCO na reversu — njegove najdiščne okoliščine niso znane — se hrani v zbirki koroškega deželne muzeja v Celovcu.

Najdbe iz rimskega časa so v Laškem bolj številne, predvsem pa kvalitetnejše in bolj monumentalne, čeprav do danes še ne vemo zanesljivo, niti kje je nastala v Laškem rimska naselbina niti kje naj iščemo njej pripadajoče grobove. Od ostalin iz rimskega časa poznamo samo umetniško oblikovane kamnite spomenike in nekaj rimskih novcev brez natančnejših najdiščnih podatkov. Vsi kamniti spomeniki iz rimskega časa, ki so se nam ohranili, so bili že pred stoletji iztrgani iz svoje prvotne lege in so jih zaradi privlačnih oblik in najbrž tudi iz pietetnih nagibov prenesli in vzdali na pročelja nekaterih zgradb. Zelo verjetno je, da so pri zidanju laške cerkve in pri pozidavi srednjeveškega trga uničili ostanke rimske naselbine in najbrž tudi grobove. Le srečno naključje nam še lahko prinese kakšno presenečenje oz. razrešitev te uganke. Iz Laškega poznamo naslednje rimske kamnite spomenike:

1. Na pročelju trgovske hiše na Orožnovem trgu št. 2 (rojstna hiša geografa Orožna) je vzdian relief krilate Meduzine glave. Kamnoseška obdelava reliefa je zelo kvalitetna in kaže umetniško hotenje klesarja. Upodobitev je realistična z rahlo stilizacijo. Zaradi odbitega nosu in poškodovane partije okrog ustnice, je podoba precej utrpela na lepotnem videzu. Relief je bil izdelan v celejanski kamnoseški delavnici, odlično primerjavo zanj poznamo v zbirki celjskega muzeja. Lik Meduzine glave je v antični upodabljaljoči umetnosti zelo pogost in priljubljen motiv. Njena podoba ima v prvi vrsti zastrašujoč in zlo odvrčajoč (apotropeičen) namen, šele kasneje je dobila tudi okrasno funkcijo. Lik te grozo vzbujajoče žene s kačjimi lasmi so postavljali Rimljani največkrat na vrh nagrobnih spomenikov, svetišč in javnih zgradb, da bi odvrčala nesrečo, zle duhove in uroke. Laški relief je najbrž krasil vrhnji del neke velike grobnice. Kje je bila podoba najdena, se žal ne ve. Relief je datiran v prvo polovico 2. stoletja.

2. Na severni strani kaplanije (Aškerčev trg 2) je vzdian drugi antični relief. Na njem je upodobljena po rimski šegi oblečena moška oseba — mož je oblečen v tuniko in sagum — ki vodi na vrvi privezano žival, kosmatega psa, v ozadju pa se je na krivenčastem stebelu

Relief Meduzine glave vzdian na pročelju hiše na Orožnovem trgu 2 v Laškem

Rimski kamniti lev iz Laškega. Sedaj postavljen pred vhodom v zdravilišče v Rimskih Toplicah

razcvetel bohoten zvezdast cvet fantazijske rastline. Prizor na reliefu je vzet najbrž iz resničnega lovskega življenja: lovec-gonjač drži na povodcu slednega psa, ki zalezuje divjad. Kolenčasto steblo z rozeto pa simbolizira nemara gozdno pokrajino. Zanesljivo lahko trdimo, da je ta relief krasil grobno kapelico nekega premožnega pokojnika v rimskem času, ki je bil strasten lovec. Relief je bil do leta 1839 vzidan v laškem karnerju. Nastanek reliefa je datiran v začetek 3. stoletja.

3. Najbolj monumentalen domnevni rimski kip je vzidan v vdolbini na zunanji južni strani Frančiškove kapele laške cerkve. To je močoven kamnit lev, čigar poreklo je sporno. Žival je upodobljena v desno stran ležečem položaju z odprtim, režečim gobcem, levo šapo pa drži na okroglem predmetu (ovnova glava?). Po našem mnenju so podoba tega leva, za katerega menimo, da je iz rimskega časa, v 18. stoletju nekoliko »popravili«. Nakodrali so mu grivo, deloma preklesali partijo okrog gobca in na podnožje so mu vklesali latinski izrek *MeDVLLae eXCV* bo s kronogramom, ki daje letnico 1720. To je najbrž leto, ko so leva barokizirali in ga vzdali v nalašč zanj prirejeno vdolbino na pročelju Frančiškove kapele, ki je bila tega leta tudi dograjena. Nekateri strokovnjaki, dobri poznavalci provincialnorimske plastike, odločno zanikajo njegovo poreklo iz rimskega časa, in so prepričani, da je bil lev izklesan šele leta 1720, kot pove kronogram na njegovem podnožju.

4. Drugi, nekoliko manjši in tudi manj kvalitetno izdelan kamnit lev (ki ima danes odhito glavo), je bil vzidan v nekdanjem laškem špitalu. Ko je poslopje razpuščenega špitala

leta 1839 kupil Gustav Adolf Uhlich, tedanji lastnik kopališča v Rimskih Toplicah, je dal kamnitega leva prepeljati v Rimske Toplice, kjer stoji še danes pred vhodom v zdraviliško poslopje. Podoba tega leva je bila izklesana v 1. ali 2. stoletju n. št.

5. Tretji rimski kamniti lev je bil vzidan v vdolbini nad vhodom v nekdanji karner, kot nam kaže Gajšnikova upodobitev v njegovi Topografiji nadžupnije Laško iz sredine 18. stoletja. Ko so karner leta 1839 porušili, se je za tem levom izgubila sled in danes velja za izgubljenega. — Vsi trije kamniti levi so nekoč sestavljali ovršja rimskih nagrobnikov, tako oblikovani nagrobniki so bili v provinci Panoniji in v Noriku zelo pogost in očitno priljubljen okras.

6. V zadnji steni oltarne menze roženvenske kapele v laški cerkvi je vzidan v celoti ohranjen rimski nagrobni napisni kamen, ki se glasi: *SATVRIO / D. CASTRIC / SABINI. SER / V. F. SIBI. ET / SEPTVMAE / CONIVGI / ANN. LX.* V slovenskem prevodu: Saturij, gospodarja Castrica Sabina suženj, je za življenje postavil (spomenik) sebi in ženi Septumi, stari šestdeset let.

7. Pri manjši prezidavi v laškem župnišču poleti 1970 so našli odlomek rimskega nagrobnika z upodobitvami umrlih. Gre za družinski nagrobnik prvotno pokončno pravokotne oblike, ki je imel spodaj napis, zgoraj pa doprsno reliefno upodobljene člane družine. Ohranil se je močno izlizan in oškrbljen levi zgornji del nagrobnika s podobo ženske-matere in majhnega otroka.

8. Spomladi leta 1953 je posestnik Fertič iz Lahomnega odkril na svojem vrtu marmornat

relief okrogle oblike. V školjkasto poglobljenem okroglem medaljonu z venčastim robom je doprsno upodobljena ženska v strogi frontalni drži. Njena upodobitev je toga, podoba sama je poprečen provincialen kamnoseški izdelek. Medaljon je del značilnega vrhnjega zaključka nagrobnika, kakršni so bili v Noriku zelo v modi. Portretni medaljon je nastal najbrž ob koncu 2. stoletja n. št.

9. Pri čiščenju podstrešja laške cerkve so leta 1977 našli manjši fragment rimskega nagrobnika. Reliefno okrašeni odlomek predstavlja del vrhnjega zatrepagrobne stele z okrasom bršljanove vejice in stiliziranim Meduzinim obrazom.

10. Istega leta je bil v župnišču najden odlomek družinskega nagrobnika z reliefno upodobljenimi pokojniki. Ohranjen je samo desni spodnji del nagrobnika s podobo moškega, čigar glava je odbita.

11. Ob isti priložnosti so leta 1977 na dvorišču župnišča odkrili fragment reliefno okrašenega dela kamnitega nagrobnika. V profiliranem okviru je upodobljena viseča girlanda in volovska glava-bukranion.

Vsi našeti rimski spomeniki v Laškem so izklesani iz grobozrnatega belega pohorskega marmorja, ki so ga za potrebe kamnosekov (pretežno so ti delovali v Celeji — Celju) lomili najbližje v vasi Hudinja nad Vitanjem, kjer je opuščen rimski kamnolom še danes opazen. Ti spomeniki so krasili ovršja in pročelja rimskih nagrobnikov, trajnih obeležij nekega obdobja in civilizacije naše davne zgodovine. Opisani kamniti spomeniki so le del bogate arheološke dediščine, ki se nam je ohranila do današnjih dni. Dokazujejo nam, da je bila v Laškem razmeroma bogata rimska naselbina, ali vsaj postojanka premožnih meščanov iz bližnje Celeje, ki so v laških termalnih vrelih iskali zdravja in zabave. Laško in Rimske Toplice sta bila pod Rimljani nedvomno zelo živahna »turistična« kraja, kar sta ponovno postala šele sredi prejšnjega stoletja z otvoritvijo južne železnice.

Med drobnimi najdbami iz rimskega časa, ki so bile odkrite v Laškem, navajajo poročila iz prejšnjega stoletja več rimskih novcev: srebrnik cesarja Gordijana ter bronasti novci cesarjev Nerona, Domicijana, Antonina Pija, Aleksandra Severa, Gordijana III., Pupijena, Filipa in Honorija, dele bronastih in železnih predmetov, opeko in dele mozaičnega tlaka. Leta 1951 je bil pri hiši Pod gradom št. 5 najden bronast novc cesarja Trajana, ki ga hrani laška muzejska zbirka. Če so podatki o novčnih najdbah točni, še posebej o novcu cesarja Honorija (vladal 395—423), potem lahko računamo z naselitvijo laškega prostora pod

rimsko upravo od prvega, pa do prvih desetletij petega stoletja našega štetja.

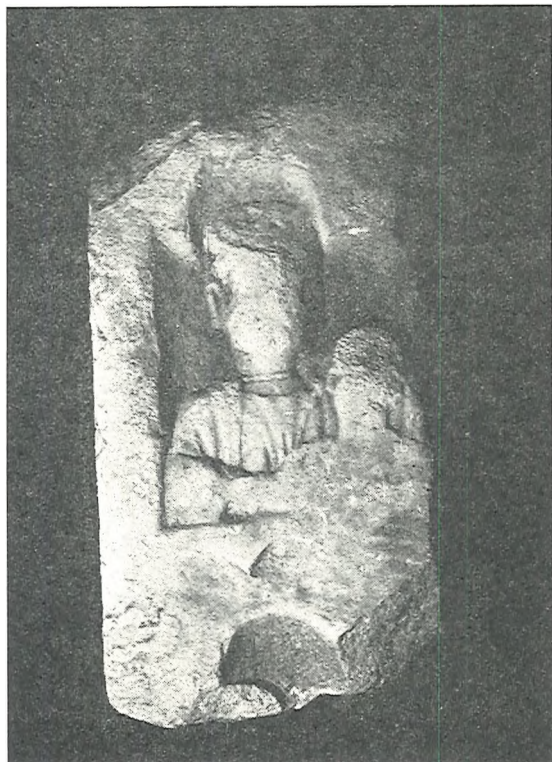
O najdbi ostankov rimskih kopaliških naprav v Laškem so poročale Novice iz leta 1852 takole:

»Iz Celja smo zvedeli, da polčetrte ure pred Laškim (Markt Tüffer) tikama Savine so zadeli kopači na vrelec kteriga voda je veliko bolj vroča (29 1/2 stop. R) kakor v zdravilnih toplicah Laških (Tüfferbad = Rimske Toplice, op. p.). Ko so delavci dalje kopali, so zadeli na stari zid, ki obstoji iz majhnih okroglastih kamičkov, ki so s cementam terdno skupej zalpljeni; našli so pa v globočini tudi železno kljuko nekakih vrat, ki je s prav debelo rijo obdana bila. Ker so v starodavnih časih Rimci tu gospodovali, od koder tudi dan današnji ime »Laško« izvira, ni dvomiti, da so tu nekaj bile Rimske toplice, kterih sled so pretekli mesec našli. Škoda le, da je vrelec tako blizu vode ali popolnoma v vodi, kadar Savina veči prihaja, — da tedaj ne bo lahko tu toplic napraviti.«

Ob koncu tega kratkega pregleda arheoloških najdb iz Laškega lahko zaključimo, da je bilo Laško po doslej znanih podatkih naselje-

Rimski kamniti medaljon s portretom ženske, najden v Lahomnem pri Laškem. V muzejski zbirki v Laškem

Fragmentarno ohranjen rimski družinski nagrobnik s podobo matere in otroka. V muzejski zbirki v Laškem

no že na začetku železne dobe, v 8. stoletju pred n. št. Kje je bila prazgodovinska naselbina, kolikšen je bil njen obseg in kako dolgo je trajala še ne vemo. O navzočnosti Keltov v 1. stoletju pred n. št. v Laškem govorijo najdeni keltski novci. Svoj razcvet pa je kraj doživel s prihodom Rimljanov, ki so s pridom izkoriščali termalne vrelce v Laškem in v Rimskih Toplicah. Laško območje je pod Rimljani spadalo pod mestno upravo Celeje, ce-

lotno Posavinje pa v provinco Norik. Rimski spomeniki v Laškem so ostanki večjih kamnitih nagrobnikov in grobnic, kar govori za razmeroma premožne ljudi, ki so bili v njih pokopani. Žal pa še vedno ne vemo, kje je bilo rimsko grobišče in kje pripadajoča bivališča. Rimske terme so bile nedvomno na prostoru, kje stoji danes kompleks zdraviliških stavb. V nevarnih časih proti koncu 4. in v 5. stoletju n. št. je kraj najbrž opustel, ker so se prebivalci umaknili v zavetja — refugije na okoliške hribovske višine pred ropajočimi ljudstvi, ki so prodirala prek naših krajev od vzhoda. Ob propadu zahodnorimske države in v času preseljevanja ljudstev življenje prebivalcev v laškem okolišu gotovo ni zamrlo, saj številna krajevna imena nasprotno dokazujejo, da so prvi doseljeni Slovenci našli v teh krajih stare, domorodne prebivalce, pretežno keltskega porekla.

Ponovno je kraj pridobil na pomenu spet v visokem srednjem veku z ustanovitvijo prafare sv. Martina, s sedežem obširne laške gosposčine z deželskim sodiščem in formiranjem trga za vlade avstrijskega vojvode Leopolda VI. Babenberžana, imenovanega Slavni. Pod nemškimi fevdalci je kraj dobil ime Tyuer ali Tüffer, ki ima svoj izvor v slovanski besedi deber (tesen, soteska), ohranjeno še danes v krajevnem imenu laškega predmestja Debro.

LITERATURA

1. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant IV. Theil: Das Dekanat Tüffer (1881). — 2. Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975), 283 s. — 3. E. Diez, Arheološki vestnik 26, 1975 (1976), 250 ss. — 4. T. Knez, Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 12, 1976, 193 ss.

GRAD TURN PRI DRAGATUŠU

IVAN SIMONIČ

Grad Turn je dobil ime po prvotnem visokem štirioglatem stolpu, ki je stal na nekoliko dvignjeni ravnici pri izviru Podturnščice južno od Tanče gore in zahodno od Dragatuša. K ospredju stolpa so pred turškimi napadi zgradili dve dvonadstropni grajski stavbi z enim samim štirioglatim kamnitim vhodom. Tako zgrajen grad je hrabro varovala grajska straža, da ga Turki, ki so večkrat pustošili po okolici, niso uspeli zavzeti. Po ustnem izročilu pa so Turki požgali cerkev sv. Neže nad Podturnščico, v katere izvir Jezero se je zrušilo cerkveno zidovje.

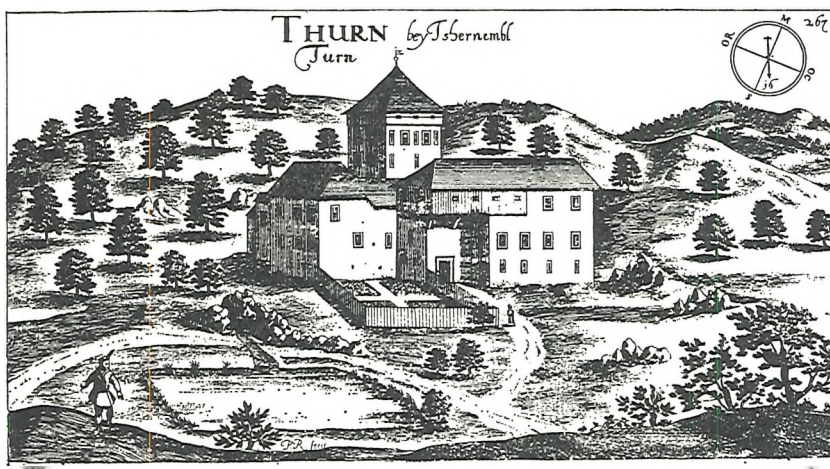
Pozneje so ob prenavljanju stari grajski stavbi porušili in proti jugu od grajskega stolpa zgradili v treh straneh novi grad ter za sprednjo stran na vzhodni strani stolpa postavili visok zid in v njem širok obokan vhod. Tako je znotraj gradu nastala pravokotna travnata ravnica. V grajskem stolpu je bila zgoraj ječa za ženske in spodaj ječa za moške. Grad je imel kapelo sv. Andreja, ki je sčasoma razpadla.

Po franciscejski mapi iz leta 1824 je imel grad v svoji bližini pet gospodarskih poslopij, med katerimi so bili trije hlevi. Eden od njih je stal nad izvirom Podturnščice, dva vzporedna pa niže v ravnini proti Brezniku. Nekoliko višje v isti smeri je bilo eno majhno in eno večje dvostavbno gospodarsko poslopje z velikim dvoriščem. Graščaki so se bolj kot s poljedelstvom ukvarjali z živinorejo, posebej konjerejo in svilorejo ter s sadjarstvom in vrtarstvom. Med običajnim sadnim drevjem so gojili zlasti murve, marelice, breskve in višnje. Imeli so zelenjadni in cvetlični vrt, katerega so ogradili z visokim zidom, ki je deloma

še ohranjen. Zraven so si uredili lep park za sprehajanje.

Prvi lastniki gradu so bili gospodje Guraltiči, za njimi baroni Schnitzenbaumi, ki so v prvi polovici 16. stoletja prevzeli v najem sosednje poljansko gospostvo z gradom Poljane, kjer so gospodarili do leta 1618. Za Schnitzenbaumi je imela v rokah grad Turn rodbina gospoda Bernardiza, čigar vdova, rojena pl. Stemberg, ga je prepustila svojemu sorodniku Vincencu Stembergu. Od tega je grad s posestvom kupil približno sredi druge polovice 17. stol. baron Ivan Jurij Apfaltrern. Bolj pomembni so postali Apfaltrerni v Beli krajini pozneje, ko so od leta 1804 do 1904 gospodarili v gospostvih in gradovih Krupe in Pobrežje. Sredi 18. stoletja si je Turn in njegovo gospostvo prisvojil Janez Jožef pl. Russenstein, leta 1789 pa je v gradu že gospodaril Nikolaj Paunovič (Paunovich), ki je leta 1798 določil za svojega naslednika sina Pavla. Ta je moral svojim štirim bratom in dvema sestrama izplačati ob njihovi doraslosti po 1000 goldinarjev odpravnine. Leta 1807 je prodal kmetu Ivanu Kuretu na Brezniku kmetijo in stanovanje za 50 golinarjev. Zadnji graščak turnske graščine je bil Matija Primic (Primitz), okrajni komisar iz gradu Krupa, ki se je leta 1845 oženil z vdovo Ano Frideriko Paunovič, grad s posestvom pa je bil nanj prepisan šele 5 let pozneje. Po smrti Primica (1855) in njegove žene (1856) so jima v zunanjo steno pokopališke cerkve na Goleku, kjer sta pokopana, vzdali še ohranjeno železno spominsko ploščo.

Strnjena posest gradu Turna se je v širokem pasu razprostirala s pobočja Poljanske gore

Grad Turn pri Dragatušu po Valvasorju (Topographia ducatus Carnioliae moderna, 1679)

Podturnščica pri izviri pod gradom Turn

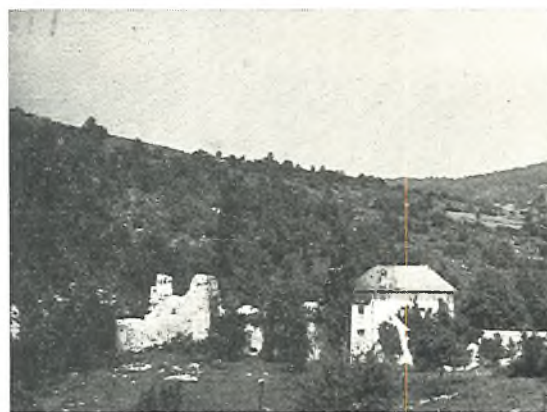
vzdolž Podturnščice na njenem desnem bregu do potoka Obrha in na levem bregu do cest Črnomelj—Dragatuš. Ker so jo ob deževju v ravnini v Logih zasegale poplave, so bili tam največ travniki in pašniki. Ta strnjena posest je leta 1824 zavzemala le 43 ha. Zunaj te posesti je imel turnski graščak šest strnjenih parcel na Tanči gori, in sicer en vinograd, 2 travnika s sadnim drevjem, en manjši travnik, en pašnik in en kostanjev gozd, kar je vse skupaj merilo 3 orale in 1004 sežnje, sam vinograd pa je zavzemal en oral in 785 sežnje. Na pašniku ob vinogradu je grajska zidanica zasegla 34 sežnje. Vse to je v položnem pobočju južno od cerkve sv. Ane. Posebej je imel turnški graščak še dve parceli pri Dobličah, in sicer travnik in njivo s skupno površino le 271 sežnje.

Pod turnsko gospodstvo je v dobi Marije Terezije spadalo le pet naselij in sicer Breznik, Sela pri Dragatušu, Podlog, Hrast pri Vinici in del Doblič. Gospodstvo je imelo na Brezniku 10 kmetij, na Selih 4 kmetije, v Podlogu 6 kmetij, v Hrastu 9 kmetij in v Dobličah, kjer je bila pri kmetu Buteli (vulgo Vrtinu) tromeja med poljanskim, metliškim in turnskim gospodstvom, osem kmetij. Prevladovale so četrtinske kmetije, nekaj je bilo polovičnih, le tri so bile tričetrtinske, in sicer po ena na Brezniku, v Dobličah in Podlogu, a cele kmetije ni bilo nobene. Podložni kmetje so bili obdavčeni z denarjem in naturalijami. Ročno tlako ob lastni hrani je moralo opravljati po en dan v tednu 12 kmetov, po dva dneva 6, po tri dneve 5, štiri dneve en kmet, pol dneva en kmet, osem kmetov, in sicer 7 v Hrastu in eden v Podlogu, pa je bilo oproščenih tlake. Poleg kmetov v navedenih vaseh je bilo turnskemu graščaku posebej podložnih tudi 82 vinogradnikov, ki so morali oddajati davek v vinskem moštu in denarju.

Grad Turn je imel pod Jezerom, izvirom Podturnščice, mlin, ki se omenja 15. marca 1749. Mlinu se je kmalu pridružila tudi žaga. Ob razprodaji grajske zemlje sta prišla v kmečke roke. Leta 1924 je bila žaga preurejena na motorni pogon. Mlin in žaga sta prenehala z obratovanjem leta 1964. Izvir Podturnščice je že toliko opešal, da obnova mlina na vodni pogon ne bi bila več možna.

V gozdu nad Breznikom je Francoska jama, v katero so oboroženi hlapci graščaka iz Poljan po ustnem izročilu pahnili v vasi Obrhu ujete francoske vojake, ki so bili obdolženi kraje. S pomočjo nekega domačina so se vojaki rešili iz jame in so potem iz maščevanja zažgali grad Poljane v Predgradu.

Grad Turn je že nad 100 let v razpadanju. Grajsko zemljo in poslopja so ob razprodaji pokupili okoliški kmetje. Grad in vrt ob njem ima v rokah kmet Adam iz Dragatuša, ki je levi in desni trakt gradu pokril s cementno opeko. V levem traktu od vhoda je uredil vinski klet, v kateri je sedaj razno staro orodje, desni trakt pa uporablja za senik. Drugi, večji del vrta proti Brezniku z ohranjeno grajsko zidanico, ki je na novo pokrita z opeko, ima sedaj kmet Perušič iz Breznika št. 3. Nekdanji grajski mlin in žago je prenovil in zraven zgradil še novo poslopje Anton Šuštarč iz Breznika. Grajsko zidanico in grajske parcele na Tanči gori ima v svoji lasti Marija Svetič iz Tanče gore. Zidanica nekdanjih turnskih graščakov je največja zidanica na Tanči gori, od koder je lep razgled zlasti na bližnjo okolico, sicer pa tudi daleč na Hrvaško. Na njenih parcelah sta zrasli že dve počitniški hiši. Na Tanči gori so imeli vinograd in zidanico tudi baroni Apfaltrerni. Veliko uporabnega kamena razpadajočega gradu so uporabili okoliški kmetje za svoje gradnje, posebno pri obnovi pogorele Dragovanje vasi.

Grad Turn v Brezniku pri Dragatušu (1964. leta)

VIRI IN LITERATURA

1. Johann W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain 1689, XI. — 2. Janez Vajkard Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae Moderna. Bogenšperk na Kranjskem 1679. Spremnna beseda in redakcija B. Reisp, Ljubljana 1971. — 3. Stift Register von dem Guett Thurnau bey Tschernembl, Arhiv SR Slovenije. — 4. Hauptbuch VIII, 421, Arhiv SR Slovenije. — 5. Hauptbuch

IX, 422, Arhiv SR Slovenije. — 6. Franciscejske mape in protokoli katastrskih občin Dobliče, Golek, Hrast pri Vinici, Obrh in Tanča gora. — 7. Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana, 1937. — 8. Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana 1971. — 9. Ludwig Schiwiz von Schiwizhofen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905. — 10. Leopold Podlogar, Kronika mesta Črnomelj in njega župe. Ljubljana 1906.

ZANIMIVOSTI Z NAŠIH CEST V 18. STOLETJU

JOŽE ŠORN

Dandanes gradi ves civilizirani svet in mi z njim moderne ceste s stroji, ki jih vseppek imenujemo s tujkami finiſer, buldoſer itd., v predpreteklem stoletju so vsa dela na cestah opravljali brez naglice tlačani kar s krampi, motikami, ſeleznimi drogovi in s podobnim orodjem. Če je takrat visoka voda odnesla lesen most, je preteklo tudi ſeſt let, preden so postavili novega. Na nekaterih cestah so bili delavci pripravljene delati le v primeru, da jih je branila stotnija ali celo dve stotniji oboroſenih poklicnih vojakov. Vemo za primer iz leta 1709, ko je ſpomladi zapadlo toliko ſnega, da so ſe v maju vozili s ſanmi povrh ſnega iz Ljubljane v Kranj. Tudi zelo prometne ceste so bile tako ozke, da ſta ſe komaj mogla srečati dva voza, drugje ſpet so vozniki obſli kotanje ſredi ceſtiſča tako, da so zapeljali kar na travnik in s tem počaſi napravili nekakſen mehur.

BOLJ KOLOVOZI KOT CESTE

Sem ter tja ſlišimo mnenje, da pomeni leto 1719, ko je habsburſki dvor proglasil Trſt in Reko za ſvobodni priſtaniſči in takoj nato ustanovil Orientalno kompanijo, ſe kar zaſhajanje beneſke prevlade v Jadranskem morju in velik poraſt habsburſke moči v tem delu Sredozemlja. Ne moremo v celoti ſoglaſati s takſnim akcentuiranjem določenih potez, ker ſe zavedamo, da je za prevlado treba imeti močno trgovſko in vojno mornarico, da je treba obe naſelbinici s 3000—4000 prebivalci najprej urbano in poſlovno prirediti za ſrediſče ſirokopotezne pomorſke politike (nova predmeſtja, magazini, pomoli, poſlovna in adminiſtrativna poſlopja itd.), da je končno in ne nazadnje treba imeti tako rekoč brezhibno ce-

ſtno povezavo s ſirokim zaledjem. In prav temu poſlednjemu problemu ſmo namenili nekaj naſlednjih odſtavkov.

Brſ po tiſtem, ko je dvor proglasil priſtaniſči v obeh meſtih za ſvobodni, je poſlovni ſvet v beneſki republiki zaſlutil, da ſe utegne promet iz teh dveh meſt navſezadnje reſ povečati in da bi ſe dalo z udeleſbo v njem ſe kaj zaſluſiti. Brez poſebnega obotavljanja ſe je oglasil beneſki ſpediter Pavel grof Amerighi, da ſeli prejeti z dvora privilegij za prevoz blaga iz omenjenih dveh meſt na Dunaj. Blago da bodo od tega leta dalje (torej od 1719) prevaſali vetturiniji, znani vozniki ali furmani iz kraja Meſtre.¹ Habsburſki dvor je ſeveda proſjno odklonil, ſaj ni ſmel omogočiti za-

Trſt ſe je s priſtaniſčem vred vidneje razvijal v terezijanskem čaſu in pozneje. Ilustracija ſpomence, ki jo je poſlovni Trſt poſlal ceſarju Joſefu II ok 1780-82, kaſe različne načine pakiranja na primer zaboje, ſode, ſteklence. Na nekem zaboju ſe gugata Neptun, bog podmorja (levo ſpodaj), in Merkur, bog trgovanja (desno zgoraj, konjunktura!). V ozadju Sv. Juſt s ceſarsko zaſtavo. — Arhiv dvorne komore, Rokopisi, rkps sign. 736

služka svojemu gospodarskemu nasprotniku, domače prevoznike pa pustiti na cedilu. Tako je ostala Amerighijeva prošnja zgolj dokaz za to, kako so v Benetkah vedeli, da je transport v avstrijskih deželah močno šibka točka na področju gospodarstva. Takrat so namreč po naših cestah še pretežno tovorili; kolikor so vozili, so vozili z lahкими kmečkimi vozovi. Na Notranjskem, predvsem seveda na Krasu kolesa teh kmečkih voz niso bila obita z železnim obročem. Takrat (1720), štirideset let pozneje in celo še šestdeset let pozneje so kmetje od Logatca do Pivke in Prema trdili, da je za skalnato kraško pokrajino najprimernejše kolo brez železnega obroča.² Kako bi se tu znašli Amerighijevi težki vozovi, ne znamo opisati.

Vse do začetka 18. stoletja ni bilo pri cestnih delih v habsburških deželah nobene načrtnosti in sistematike. Kranjska ni bila nobena izjema. Vsak zemljiški gospod je v svojem območju krpal in popravljaval ceste, kakor je hotel in znal. Ni bilo oblasti, ki bi ga primorala k vestnosti. Popravljali so njegovi podložniki v obliki cestne tlake, kajti poklicnih cestnih delavcev še niso poznali. Do sedaj smo našli eno samo bežno omembo — in to iz leta 1729 —, da je deželni glavar pritegnil k cestnim delom tudi siromake. Ker se niso obnesli, so jih pustili pri miru.³ Tako leta 1720 kot deset in tudi več let pozneje so objavljali ukaze, da naj kmetje »na cestno tlako ne pošiljajo niti ostarelih žensk niti otrok, temveč le močne moške. Če ti kmetje ne bodo prišli na cestno tlako, bo moral njihov zemljiški gospod plačati za vsakega izostalega moža dnevno 17 krajcarjev in za vsak izostali voz 34 krajcarjev.« Kaj pomenijo te vsote? Da je bila dnina profesionalnega delavca vredna 17 kr, celotni zaslužek furmanov pa dvakrat večji.

SISTEMSKA REŠITEV SI UTIRA POT

Do prvih let 18. stoletja je bilo vse po starem. Brž ko so priče v habsburške dežele prodirati vodilne misli merkantilizma, ki ni bil nekakšna narodnogospodarska teorija, temveč le skupek spoznanj, da je trgovina, zlasti zunanja trgovina temelj gospodarskega napredka, se je skrb za trgovino in za ceste v sorazmerno kratkem času močno povečala. Zdelo se je, kot da je nekakšen magnet zasukal v povsem določeno smer hotenja in napore, ki so bili dotlej neurejeni, razmetani vsak po svoje v času in prostoru. Kako se kaže nova miselnost na področju gradnje cest in urejanja plovbe po rekah, predvsem gradnje cest, ki nas tu najbolj zanima?

Najprej nekoliko uvoda. Prav 17. avgusta 1703 so objavili, bolje rečeno, sestavili seznam vseh pomembnejših cest na Kranjskem.⁴ Seznam je najbrž bil namenjen interni rabi, to je, stanovskemu odboru in stanovskemu zboru, ko je zasedal in razpravljajal o cestah. Vse pomembnejše ceste so takrat še vedno kar enostavno imenovali deželne ceste; razdelili so jih na 51 sektorjev. Na teh cestah je bilo le malo mostov, katerih vzdrževanje in popraviljanje je sodilo v kompetenco komore (poenostavljeno rečeno pod državno nadzorstvo), vse drugo je bilo »deželna last«. Točno deset let mlajši načrt ni te sheme prav nič spremenil, le nekaj drugega — a bistveno pomembnega — so že uspeli dodati: dne 21. julija 1713 so objavili znameniti »prvi za vso deželo veljavni patent za zboljšanje cest.«⁵ Kaj takega se do tedaj še ni zgodilo! Skrb za ceste so premaknili z mrtve točke tudi še s tem, da so določili, kako je vsakokratni deželni glavar vrhovni direktor vseh cestnih del, ki jih mora inšpicirati in zanje najti finančna sredstva. Cestna dela so se namreč sofinancirala iz stanovske blagajne, ker posebnega cestnega fonda še ni bilo. Vrhovnemu direktorju so dodelili v pomoč dvanajst nižjih direktorjev, so pa prav kmalu prešli na sistem štirih direktorjev oziroma inšpektorjev (leta 1718). Napredek je bil znaten: patent je zajel popraviljanje vseh cest in to hkrati, postavil direktorja in njegove pomočnike, »našel« kaso za financiranje del, čeprav precej kaotično vodeno kaso, in ceneno delovno silo — tlačane. Podložniki domačih zemljiških gospodov so dajali **deželno tlako za ceste**, podložniki komornih (= vladarjev) imenj **komorno tlako za ceste**.

Nismo še mogli ugotoviti s potrebno točnostjo, od kdaj dalje so se kmetje mogli odkupiti od tlake s plačilom določenega zneska. Pred letom 1718 gotovo še ne, pač pa smo odkrili ključ za odkupnino od tlake že v nekem aktu z datumom Ljubljana, 4. decembra 1723; glasi se takole:⁶

Cela kmetija da letno	12 voz ali 24 dnin.
Polovična kmetija da letno	6 voz ali 12 dnin.
Cetrinska kmetija da letno	3 voze ali 6 dnin.

Oziroma se odkupiti za vsak voz s 30 krajcarji, za vsako dnino s 17 krajcarji.

Predvsem vidimo, da so kajžarji izpuščeni; najbrž je gosposka računala, da bodo šli raje delat na cesto, kot da bi plačevali krajcarje. »En voz« pomeni celodnevno vozno tlako, »dnina« pomeni celodnevno ročno tlako. Ključ je imel načelno veljavo za bogate dele dežele, zato je bilo drugod zelo veliko odmikov in izjem. Kras in Dolenjska sta prakticirala znat-

no nižje vsote, Istra, kolikor je je spadalo pod Kranjsko, je uvedla nekakšne simbolične vsote. Ljubljanska okolica oziroma Ljubljansko polje se je načela na primer krepko držalo.

Spoznali smo nov, bistveno pomemben element pri vrednotenju cestnega dela: fizična udeležba pri tlaki se je preobrazila v davek za modernizacijo cest, točneje rečeno: podložniku so omogočili, da se je — če je hotel in se mogel — odkupil s plačilom določenega zneska.

Najpogostejše je zemljiški gospod le z imenom navedel vasi, ki so morale na cestno tlako in pripisal skupno število tlačnih dni in tlačnih voz zanje. Imel je urbarje in po njih izračunal obe števili. V nekaterih primerih je bila gosposka bolj vestna: sestavila je razpredelnico naselij s številom in velikostjo kmetij ter pripisala višino odkupnine. Tu bomo zaradi nazornosti reproducirali razpredelnico za severni del ljubljanske okolice z dne 27. aprila 1723:⁷

Vasi	Število celih kmetij	Število polovič. kmetij	Število četrtin. kmetij	Število kajžarjev
Spodnja Siška	9	8	4	23
Zgornja Siška	13	11	2	7
Zgornja Zadobrova	5	5	0	0
Spodnja Zadobrova	7	3	3	0
Snebrje	5	7	1	1
Smartno ob Savi	8	5	0	2
Obrije	4	5	0	1
Hrastje	3	2	0	0
Smrjeta (dan. Tomačevo)	13	4	0	2
Koseze[-i?] in Mala vas	3	5	0	3
Stožice	8	9	0	1
Jarše	2	4	0	0
Savljje	10	5	2	6
Ježica	6	3	0	12
	96	31	12	63

Ljubljanska šentpetrska fara je bila zelo velika fara; v eni izmed njenih vasi je bila podružnična cerkev sv. Marjete, zato so naselje poimenovali po njej. Kdaj so St. Margarethen zamenjali s Tomačevim, nam ni znano. Naslednja zanimivost je ta, da pri naštevanju »Koseze[-i?] in Mala vas« ne gre za dve različni naselji, temveč za Malo vas in enega ali dva koseza, ki sta imela vsak svojo kmetijo pri tej vasi, nista pa stanovala v Mali vasi. Ker je bila s tlako obremenjena le posest in ne oseba (zato je imela velika kmetija več tlake, čeprav je imela manj oseb kot na primer manjša kmetija z veliko družino), sta morala ali so morali kosezi sodelovati, kadar je prišla na vrsto Mala vas. Tretja zanimivost, ki smo se je nekoliko že dotaknili, posega v pojem »bo-

gato Ljubljansko polje«. Močnih kmetov je bilo $96 + 81 = 177$; četrtezemljaki so predstavljali komaj 7 odstotkov te množice. Kajžarji so karakteristični le za naselja, ležeča ob dveh glavnih cestah; to sta obe Šiški, na severni strani Ježica in Savlje ter recimo še Mala vas. Morda velja opozoriti, da najdemo kajžarje tam, kjer je veliko polzemljakov (izjeme so Zgornja Zadobrova, Snebrje, Stožice).

Tako gosposka kot kmetje so mogli takoj izračunati — ključ je že znan in smo ga citirali! — koliko cestnotlačnih dni in voženj jih čaka oziroma, koliko davka bodo plačali v zameno za izostanek. Tako so morale na primer Jarše dati letno ali 48 voženj ali 96 dni oziroma v denarju 24 gld namesto vozne tlake in 27 gld 12 kr namesto ročne tlake. Tisti kmetje, ki niso hoteli plačati z denarjem, so se verjetno kar med seboj dogovorili, kdaj in kako bo šel kdo na cesto delat, ali z vozom ali z rokami. Pomembno je bilo le, da je bilo skupno število spopolnjeno.

POSEBNOSTI CESTNIH DEL

Vse kaže, da ob jadranski obali niso pritegnili cestne tlake k popraviljanju, temveč da so res zdržema delali ali da bi delali, če bi se lotili teh del v širšem obsegu, s profesionalnimi dninarji. Obnovo ceste od Bakra navzdol do Karlobaga so leta 1724 zaupali Ivanu Filipu Jeršinoviču, komisarju za reparacijo cest na ozemlju gospostva Senožče. Menimo, da se je mož od vseh neprofesionalnih inženirjev še najbolje spoznal na gradnjo cest po Krasu, če izvzamemo imenitnega F. A. Steinberga. Jeršinovič je brž izračunal, da bi obnova od kraja Krasica nad Bakrom do Jurjevega (južno od Novega Vinodolskega), kar da po morju znaša 6 in $\frac{3}{4}$ ure vožnje, stala v nemški veljavi najmanj 68.000 gld. Delalo bi štiri leta 150 delavcev (torej ne tlačanov). Mimogrede je navedel detajl, ki je tako karakterističen, da ga moramo poudariti: vsi delavci bodo morali resnično biti oboroženi s puško, pištolo ali z drugim orožjem, varovati jih bo moralo 200 nemških vojakov (= je najemnikov); če ne bo tako, ne bo hotel noben delavec delati. Cestni sektor od naslednjega spodnjega kraja do Karlobaga, tudi dolg 6 ur in pol vožnje po morju, bo dražji, saj bo stal prek 101 tisoč gld. Refren o orožju in vojaki je podoban.⁸ Pri vsem tem niti ne gre za problem, da se podložnikov nihče ni upal oborožiti ter so morali zato najeti poklicne delavce, tudi ne gre za to, da so vsote tako velike, da jih takratna »država« ni zmogla (saj se je zadolževala pri nizozemskih bankirjih oziroma apaltatorjih, da je mogla vzdrževati svojo zelo številno armado), gre za nekaj povsem drugega.

Vsi podložniki so morali tlačaniti svojemu zemljiškemu gospodu pri poljskih delih — in tu gospod ni popustil niti za ped. V naših klimatskih razmerah je bilo deževnih zelo veliko dni. Že po naravi stvari same so bili poljskim delom namenjeni poletni meseci, ko ni veliko moče. Zatorej se je cestna tlaka opravljala v mokrih mesecih. Jeršinovič je tako bolj mimogrede zapisal na več mestih, da se more na cestah delati na leto le 182 dni. Torej nekako pol leta. Leopold grof Lamberg, o katerem bo še veliko govora, je leta 1753 trdil, da je glavne ceste popravljaj šest let (od konca 1747 do konca 1753) in da je znotraj teh let porabil za cestna dela »36 mensibus utilibus«.⁹ Poenostavljeno se to pravi, da je vsako leto delal šest mesecev. Če ni bilo pravega vremena, so tlačani delali le po pet mesecev ali tudi kak teden več. Visok sneg in siceršnje ujme so bile kaj resna ovira pri takšnih in podobnih delih. Dva primera: Spomladi 1739 se je zaradi kar šesttedenskega neprekinjenega deževja ponovno sprožil na desnem bregu Save visoko nad Prusnikom (nekaj sto metrov nižje od današnje železniške postaje Zagorje, ki je sicer na levem bregu) zemeljski plaz, ki je zasul Savino korito.¹⁰ Rekli smo ponovno, ker je tudi že dve leti poprej prišlo do podobne katastrofe. Sedaj so poklicali na pomoč idrijske rudarje, da so dela zadovoljivo opravili in čolnarjem omogočili, opravljati njihovo pomembno prometno oziroma transportno vlogo. — Leta 1780 je visoka voda poplavlila fužino v Kamni gorici do te mere, da je kar štiri mesece stala, preden so jo spet pripravili za delo.¹¹

Ob jadranski obali je bilo manj dežja, zato pa več burje, trd kraški teren in do Turkov tudi ni bilo prav daleč. Jeršinovič je moral s tem računati, zato so bile njegove ceste tako drage. Tako zelo drage, da se je dvor zadovoljil že s poročilom o teh zadevah.

ZMAGA SISTEM — LAMBERGOV ZAKUP CESTNIH DEL

Kdo je predlagal in kdaj so misel sprejeli, da je iz finančnih razlogov smiselno, ceste razdeliti v dve skupini, v skupino glavnih cest z imenom komercialne ceste ter v skupino manj pomembnih, ki se jih je prijelo ime stranske ceste, res še ne vemo. Pri nas se imeni komercialna cesta in stranska cesta uveljavita v letih okoli 1735. Dolenjska cesta se včasih imenuje via regia, včasih stranska cesta, še najredkeje komercialna cesta. Ampak to po pomoti, ker je v resnici nihče ni tretiral kot komercialno cesto.

Vsi zemljiški gospodje so še kako dobro vedeli, da cestna tlaka podložnike zelo žuli in da bo tu treba najti takšno ali drugačno rešitev. Vse kaže, da je bilo res tako, da so kmetje čedalje raje plačevali cestni davek, odkupnino od tlake, cestni prispevek ali kakorkoli že hočemo imenovati predpisano vsoto. Vključevanje kmetov v neagrarno proizvodnjo in v promet je bilo iz leta v leto opaznejše (proizvodnja platna in drugega blaga, tovarništvo in furmanstvo, usnjarstvo itd.). Poznamo veliko dokazov o tej resnici. Bolj ko so kmetje prehajali na sistem plačevanja v denarju, več so mogli cestni inšpektorji zapo-

Fakin nese zaboj na barko. Terminus fakini je veljal izključno za nosača tovora na velike ladje. Ureditev tarife za plačevanje fakinih uslug se je zahtevala že leta 1749, vendar so jo objavili šele 1756. Tu jim je bilo prepovedano, da bi se ukvarjali z majhnimi ladjami, zato so enačili Fachini = Grose Schiffsleuthe = Pack- und Hebknechte, vendar je obveljala tradicija: že 1730 so fakini izovarjali čolne v pristanu Zaglog pod Ljubljano in še 1791 navajajo, da ima Ljubljana 46 fakinov, Vrhnika 35 fakinov, čeprav bi Ljubljana potrebovala 54 n.s.-čev (1792). Ljubljanski špediter Rudolph je imel svoje lastne fakine; drugje v Ljubljani spet citirajo fakine kot Zoll-amtliche Pack- und Hebknechte (Arhiv dvor. komore, Bancalc. Krain, fasc. rd. št. 1292). — Slika je ilustracija v že citiranem rokopisu

sliti poklicnih dninarjev in profesionalcev sploh. Razmah je leta 1770 pripeljal že tako čaleč, da so čisto resno in zelo smiselno predlagali, naj bi vpeljali **stalno in profesionalno cestarsko službo**.¹² Seveda se je v vmesnem času med letom 1735, ko so pritegnili k cestni tlaki približno polovico kmetij na Kranjskem ali 13.000 po številu, od česar je večina kmetij že plačevala cestni davek, pa med predlogom iz 1770 glede profesionaliziranja cestnih del, zvrstilo tako Lambergovo zakupništvo kot dolga vrsta državnih reform, in vse to je bilo naravnano v generalno smer, ki jo tu imenujemo »sistem urejenega financiranja javnih služb in javnih del«. Za tak sistem so bili potrebni izdatni finančni viri; eden med njimi je bil plačevanje cestnega davka namesto tlačenja na cesti. Poleg tega je praksa seveda čisto jasno pokazala, da je storilnost plačanega cestnega delavca večja od storilnosti tlačenja, ki je prvenstveno bil poljedelski delavec.

Prav pod konec novembra 1743 so kranjski deželni stanovi že mogli priti na dan z mislijo, da je treba dati cestna dela v zakup in zanj jamčiti z določeno proračunsko vsoto. »Ta petindvajsetletna stvarna tlaka je kmeta močno oslabila in zato mu je treba z njo priznati«, so trdili na zboru kranjskih deželnih stanov. To naj bi bil vodilni motiv za delegacijo, ki se je odpravljala na Dunaj, kjer naj bi prepričala dvorne urade, da je zakup zelo smiselna zadeva. Delegaciji so v Ljubljani toplo priporočili, naj tam gori kar se da poudarjeno, a s turobnim glasom popiše skrajno bedo prebivalstva, slabe letine, katastrofalne poplave, pogosto poginjanje živine zaradi epidemičnih bolezni, ostro zahtevane priprave za vojaške Transporte in sploh vse nesreče, ki morejo zadeti določeno deželo. V resnici se je za tem zelo običajnim tarnanjem skrivala namera, dati cestna dela v zakup — čemur je namreč uradni Dunaj nasprotoval — in dobiti dovoljenje za določitev višine cestnega davka.¹³

Ko je načelo zmagalo, so dogodki tekli takole: Leopoldu grofu Lambergu so stanovi za določeno vsoto oddali poleti 1746 v obdelavo vse komercialne ceste v deželi. Formalni pristanek dvora je sledil 8. marca 1747, torej nekaj dni prej, preden je znameniti reformator uprave grof Haugwitz umestil v Ljubljani nove moderne urade. Lamberg je cestna dela prevzel od deželnega glavarja, dotedanjšega glavnega direktorja za ceste. Ob predaji poslov niso izdelali nobene inventure za orodje in drug material, tudi ni Lamberg točno vedel, kolikšno vsoto ima na voljo. Ko je poleti 1749 skiciral vse manjše fonde in le-te združil v

glavni fond, je ugotovil, da bo mogel letno potrošiti za cestna dela 33.222 gld. Računal je takole: K cestni tlaki je na Kranjskem pritegnjenih 13.032 kmetij; ko bo — menil je, da že v prav bližnji bodočnosti — cestna tlaka povsod in sistematično prevrednotena v denarni prispevek ter bo vsaka kmetija plačala letno 1 gld 30 kr, bo to zneslo letno 21.972 gld; cestnine se nabere letno za 8500 gld, še nekaj drugih virov da vsoto 2750 gld.¹⁴ Kmetje so torej prispevali levji delež. S tem fondom je upal popraviti vse komercialne ceste, ki jih je takrat bilo za 50 nemških milj ali 380 km. Kalkulacija je bila le približna, ker je drugje navajal drugačne vsote in drugačne kilometre, na primer 342 km, leta 1756 celo 456 km. Čiste račune je prikrival: kot vsi zakupniki tudi on ni bil dolžan nikomur — niti šefom niti javnosti — predložiti računov. Dokazano je, da se je z zakupom izdatno okoristil in si leta 1752 zgradil kaj lepo palačo (t.i. Cekinov grad, današnjo stavbo Muzeja ljudske revolucije).¹⁵ Toda to ni bistveno pomembno in ni karakteristično samo za baročno aristokracijo. **Pomembno je, da je prav Lamberg uvedel v cestna dela sistematiko, načrtnost, vztrajnost ter da je pritegnil k delu poleg tradicionalnih tlačanov večajoče se število profesionalnih delavcev (dninarjev, tesarjev, zidarjev, kamnolomcev, kamnosekov).** S tem ne smemo misliti, da je utemeljil že kar nekakšno cestno podjetje ali kaj podobnega. Za to je manjkalo še precej elementov.

Njegov prvi zakup je trajal šest let (od konca 1747 do konca 1753). Obnovitvena dela je res končal v zapisanem roku in najbrž zadovoljivo, sicer bi ga deželna oblast in dvorna administracija ne pohvalili. Vladařica na primer tako, da je še sredi del leta 1750 izjavila, naj bi vrhovno cestno nadzorstvo obdržal še dalje.¹⁶ Direkcijo je obdržal še po 31. marcu 1763, ko mu je potekla druga univerzalna zakupna pogodba za vse kranjske glavne komercialne ceste in za komunikacijsko cesto med Trstom in Reko, za katero je veljala zakupna pogodba za čas 1755—1763. Ob zaključku njegovega zakupa so zahtevali karto cest, ki jo je 10. julija 1763 izdelal Ivan Jurij Elsner.¹⁷

Rekli smo, da so določeni funkcionarji pohvalili Lambergovo delo. Poštni mojstri ga na primer niso. Ker so bili dolžni poročati o cestah tako vodstvu dežele kot tudi dvorni komori zaradi varnega in udobnega prevoza, so Lambergove ceste ocenjevali bolj kritično. Besedni dvoboj je potekal leta 1756; vsebuje med vrsticami toliko detajlov, da zaradi tega veliko bolje poznamo njegovo delo. Očitali so mu, da so ceste kotanjaste, tu prašne tam blatne, da

Ivan Jurij Elsner, provizor, knjigovodja kranjske reprezentance in kornore je »zaradi pomanjkanja inženirjev« kar sam zrisal poleti 1763 vse komercialne ceste, ki jih je obnavljal zakupnik Lamberg. Slika kaže le zakodno polovico kranjskih cest. Komercialne ceste so bile Trojane–Ljubljana–Trst, Postojna–Reka, Razdrto–Gorica, Ljubljana–Trbiž, Koren–Beljak, Naklo–Celovec. Dolenjska cesta se tu imenuje »stanovska cesta na Dolenjskem.« Ostale ceste so tkim. stranske ceste. — Arhiv dvorne komore, Zbirka kart. karta s signaturo B 89/1

nimajo robnikov, da so jarki preplitvi ali da jih sploh ni in podobno. Seznam pomanjkljivosti je sicer dolg, ni pa zanimiv. Veliko bolj interesantna je Lambergova obramba: Res je, polovica kranjskih cest je brez peska na površini, toda zakaj? Če bi hoteli, da bi na vipavskih cestah pesek obstal, bi jih morali posuti najmanj petdesetkrat na leto; podobno je tudi na kraških cestah. Sicer so pa na kraških cestah zidali delavci kamnite nadzidke ali parapete. Toda ti niso obstali dolgo, ker so jih zlobni ljudje podrli. Pri Dorneku je stal parapet iz tako velikih kamnov, da so morali vsakega posebej pripeljati trije pari volov in šest dninarjev. Leta 1754 so postavili parapet iz rezanih kamnov pri Planini, leto dni pozneje parapet pri Trstu, ki je bil dolg skoraj dva kilometra. Tudi ti kamni niso obstali, ker so jih ljudje kradli in prodajali v Trst. Nekaj podobnega se je zgodilo tudi s parapetom na stari cesti nad Barjem: v kratkem času je ves zginil. Veliko škode da naredijo — je trdil Lamberg — tudi vojaki, ne samo civili.

Posebne preglavice dela tudi hrib Gaberk blizu vasi Gaberče na poti iz Senožeč v Divačo. Hrib sicer ni bil tehnično nobena posebna ovira, toda bil je preveč lepo zaobljen in to je bila njegova slaba stran. Če ga posuješ s peskom šestkrat na mesec, trdi Lamberg, ga voda odnese šestkrat na mesec. Zato figura, convexa nekaterih cest ne obstane, drugih pa obstane. Figura convexa ali tudi *superficie convexa* je bil terminus technicus za lepo, pravilno, rahlo izbočene ceste, posute s peskom ali površinsko oziroma superficialno plastjo. Izraz figura rotunda se je nanašal na cesto, katere površina je bila izdelana preveč okroglo in zato ni bila udobna za vožnjo. Lambergovi kritiki so trdili, da so njegove ceste marsikje tudi ploske, da, celo konkavne, ponekod — zlasti na Krasu, na primer okoli Postojne — nimajo niti temelja, fundamenta. Lamberg se je branil pred očitki tudi tako, da je povedal, kako je videl na Koroškem cesti, kjer je bila — glede na prerez — prva polovica ceste nižja od druge polovice in se je zato težko natovorjeni voz prevrnil. Tega na Kranjskem da ni. Če bi hoteli ljudje imeti ceste urejene nadvse vzorno, bi letno potrošil 120.000 gld; praktično bi bilo nemogoče izterjati ta denar bodisi od podložnikov direktno bodisi s povišanjem cestnine in mostnine od voznikov, furmanov. V drugih avstrijskih pokrajinah potrošijo za ceste petkrat, šestkrat, tudi desetkrat več kot on. Tam je to mogoče, ker so bogatejši. S tem denarjem, ki ga ima on, že ni več rentabilno niti to, da bi vozil gramoz in

pesek izpod Nanosa v Postojno, ker pride predrago! Dalje ga veliko stane skrb za okoli 300 velikih in majhnih mostov ter petindvajset vzpetin (»velikanskih hribov«), kar je pri 60 milijah cest (456 km), kolikor jih ima v zakup, znatno breme. Kritiki ne smejo pozabiti, je pripisal, da je s popravili skrajšal pot od štajreske meje do Trsta za več kot en dan, to pa za vsakega voznika pomeni prihranek pri pripravi in prehrani od vsake vožnje 10 gld.

Kritika ni bila razpoložena videti dobrih strani Lambergovega dela; poudarjala je le temne strani. Iz obtožb moremo dobiti predstavo o tehniki gradnje cest. Od Mednega do Gaštevškega klanca pred Kranjem (Gaisstaig — kozja steza) niso jarki izpeljani po vsej dolžini poti. Od Naklega do Križ pred Tržičem je treba obnoviti stranske lesene palisade (iz špičastih kolov tesno zbita ograja). Palisade so že propadle tudi na cesti od Tržiča proti hribu Preseka. Na poti proti Ljubelju je treba ob cesti med Malo in Veliko Štruco lesene palisade zamenjati z zidom. Tudi na cesti proti Trojanam je že treba napraviti več ograd (Geländer), ker so stare propadle. Marsikje bo spet treba napraviti novo figuro convexo, ker se je prejšnja izrabila.¹⁸

Lambergovi kritiki so bili ostri zlasti glede kraških cest. Trdili so, da ponekod te ceste sploh nimajo fundamenta ali pa da je nekoč bil in ga že dolgo ni več. Vse kaže, da je vsaj ponekod za fundament fungirala kar živa skala ali kraški svet takšen, kakršen je bil. Na živo skalo so nasuli najprej gramoz in nanj pesek, vse pa na straneh omejili in okrepili s kamenitimi robniki.¹⁹ Kjer je bilo potrebno, so ob straneh postavili ograde, da je bilo cestišče zavarovano pred burjo in snežnimi zameti. Jarkov ni kopal ali pa so bili ti preplitvi (kdo naj bi jih sekal v živo skalo?), zato narava ni imela pri svojem razdiralnem delu prav resne cvire. Kotanje na cesti so Lambergovi delavci zapolnili z zemljo, ki je poleti ustvarjala prah, ob dežju pa veliko blato. S čim naj zapolnim kotanje, — se je branil zakupnik, — ko v bližini ni primerne peska, oddaljeni prevoz pa je predrag?

GOSTILNE S PRENOCIŠCI

Voznik, ki je vozil blago v Trst, se je v času prenočevanja ali krajšega počivanja ter južnanja, ob hudi uri in podobno vedno zatekel v gostilno. Tu je konje izpregel, sam pa z drugimi možaki v točilnici izmenjal novice, politiziral, se pogovarjal o gospodarskih zadevah in tako dalje. Ker so bile gostilne pomembne prometne postojanke, ni bilo niti deželni niti

državni gosposki vseeno, koliko je bilo ob poti takšnih gostišč, kako so bila prirejena za komercialni promet na velike razdalje, kje so se odpočili konji, kako je bilo zavarovano vozeče se blago. Proti sredini 18. stoletja je promet skozi Kranjsko narasel do take mere, da je leta 1749 naročil deželni glavar, kako so gostilničarji dolžni graditi lope ali kolnice za vozove in povečati hleve za konje. Pomisliti je treba, da nekateri vozniki naložijo na voz 70 do 80 centov blaga (3,9 ton do 4,5 ton) in da je vse to treba spraviti čez noč ali ob hudi uri v lopo. V hlevih mora biti prostora za najmanj 20 konj. Glede Notranske naj velja pravilo, da morajo kolnice biti zgrajene najmanj na Vrhniku, v Logatcu, Postojni in na Prevalu (v Razdrtem v Nanosom).²⁰ To je bila zahteva; da je v resnici bilo nekoliko drugače, bomo kmalu videli. Kolnic za velike komercialne vozove je bilo bolj malo, hlevi so bili ponekod še vedno majhni; ponekod je pa vendarle bilo za vse dobro preskrbljeno. Neki pregled gostiln ob komercialnih cestah Podkoren—Ljubljana, Ljubelj—Ljubljana in Ljubljana—Postojna iz 1765 nam pomaga bolje spoznati skrb za prevoznike. Seveda bi bilo idealno, ko bi v tem trenutku imeli podoben pregled za ves slovenski prostor; ker tega še ni, se moramo zadovoljiti le z gorenjskima komercialnima cestama in z delom podobne notranske ceste (pa še te, kot kaže, le okrnjeno). Pregled naštevava gostilne takole:²¹

Podkoren: Blaž Kavalarič, po domače pri Čošlu, celzemljak, ima prosti dve kurjeni sobi, lasten hlev za 10 konj, dodaten najemni hlev za 6 konj, nima pa lope za vozove. Izjavlja, da raje zgubi gostilno in pravico do točenja, kot da bi gradil drago lopo. — Peter Cuznar, po domače pri Jožku, kajžar, ima zgoraj in spodaj po eno sobo. Ima hlev za 20—24 konj, lopo za 2—3 komercialne voze. Gradi še dodatne lope.

Kranjska gora: Matija Kramar, po domače Tominc, kajžar, ima na voljo dve sobi in hlev za 6 konj; lope nima nobene. — Blaž Jakel, po domače Urbas, kajžar, ima prosto le eno sobo, hlev le za 4 konje in je brez lope.

Belca: Ulrik Pintar, po domače Belčnik, je kajžar gospostva Loka, a spada pod Dovje; ima prosto samo eno sobo, hlev za 8—10 konj, lope nima.

Jesenice vas: Pri Brencetki, sedaj pri Dajlerci, podložnici gospostva Bela peč, so proste 4 sobe zgoraj in ena spodaj v pritličju, zraven je hlev za 12—16 konj, vse brez lope; ima le prostor za lahke peruče in koleslje. — Jože Čop, celzemljak, ima zgoraj 2 sobi, spodaj 2 sobi; v hlevu je prostora za 16 konj, lopa manjka. — Jera Auer je četrtzemljak, ki ima v hiši zgoraj štiri sobe, spodaj le eno, in hlev za 16 konj; lope nima.

Radovljiško gospostvo: Anton Orehovnik, po domače Tavčar, je celzemljak s hlevom za 24—30 konj in z lopo za 3 vozove; za prenočevanje more ponuditi dve sobi. — Matevž Rozman, po domače Fehtar, radovljiški kajžar, ima sobo, hlev za 10 konj, lopo. — Tomaž Kokal, po domače Pavlin, polzemljak »pri Posavcu«, ima eno sobo ter hlev za 8—10 konj in lopo za 2—3 voze. — Martin Bezjak, kajžar »pri Posavcu«, premore dve prosti sobi in hlev za 10—12 konj.

Hrušica: Marija Rozmanca, po domače Franckina, še nima nič opremljeno.

Naklo: Jurij Fister, poldrugzemljak, je tudi župan v tej vasi; zgoraj ima tri sobe, spodaj eno sobo. Premore hlev za 20—24 konj, napravil bo lopo za pet do šest voz.

Z Ljubelja dol: Štefan Korošec, kajžar in mežnar pri Sveti Ani, ima na voljo dve sobi ter hlev za 6—7 konj; v lopo se zavlečeta le dva majhna voza, ker se pri njem veliki vozovi ne zadržujejo. — Jožef Čarman, po domače Znidar, polzemljak, premore eno sobo ter hlev za 6 konj; lopa je velika za dva voza.

Tržič: Marko Kavčič, poštni oskrbnik, ima hišo, ki je podložna stanovanju; prostih ima pet sob ter še posebej poštno sobo; v hlev gre 16—20 konj, v lopo 5—6 voz. — Jurij Mec je kajžar s 4 prostimi sobami in s hlevom za 6 konj; lope nima. — Franc Polak pri tako imenovanem Bernekovem imenju, nudi pet sob, hlev je velik za 6 konj; pod hodnikom je prostora za dve peruči ali koleslja.

Pristava pod Tržičem: Niko Zupan, po domače Tostnik, ima tri sobe in hlev za 12—16 konj; v lopo gresta le dva majhna voza.

Na Poik (?) pri Naklem: Urban Markun, po domače Lesnikar, ima le dve sobi in hlev za 14 konj ter nobene lope, čeprav se pri njem združita celovška in beljaška cesta.

Kranj: Tereza Majerca, vdova, pivovarka in vinotočka, ima prostih sicer pet sob, vendar hlev le za pet konj in je brez lope. — Niko Kopin, pek in vinotoč pri zgornjih vratih ima le tri sobe, zato pa hlev za 16—20 konj. — Jakob Žumer, prav tako pek in vinotoč, ima samo hlev za 12 konj. — Tomaž Trebar, pivovar in vinotoč, ima dve slabi sobi in hlev za 8—10 konj.

Medvode: Jurij Zupan, po domače Tostnik, je kajžar s tremi sobami in hlevom za 20—24 konj ter z lopo za 3—4 velike komercialne voze. — Jernej Jarc je smledniški podložnik, a kajžar, ki ima 2 sobi in hlev za 16—20 konj, nima pa lope. — Miha Gusi, je goričanski kajžar s tremi sobami ter hlevom za 20—24 konj.

Ljubljana: Seznam našteje 13 gostišč. Med njimi sta zanimivi dve. Prvi je Niko Merk, ki ima gostišče »Pri belem konjičku«, namenjeno le komerčnim voznikom; nudi tri sobe ter hlev za 50 konj, a lope ne premore. Drugi je Ferdinand Mervic, ki je pred kratkim kupil hišo rok. Weitenhillerja ter jo preuredil za potrebe pasažirjev in komerčnih furmanov; gradi hlev za 80 konj in lopo za vozove.

Na polju proti Vrhniku (Vič?): Matija Pezdur, po domače Skander, gosti večinoma komerčne voznike v treh velikih sobah; v hlev spravi 60 konj, ima tudi veliko lopo.

Vrhnika: Martin Smuk ima lopo. — Jakob Dermaša nima lope, a ima možnost, da jo zgradi. — Matevž Rotar prav tako nima lope, čeprav ima možnost, da jo zgradi.

Spodnji Logatec: Anton Kermavner ima veliko lopo. — Miha Kokal nima lope.

Spodnja Planina: Andrej Žiherle, zakupnik Pillarinijeve hiše, ima možnost, da postavi lopo. — Matevž Urbas nima možnosti za lopo.

Zgornja Planina: Jakob Prevc bo staro lopo razširil.

Postojna: Matevž Vilhar, gostilničar; zgradil je magazin za hrambo sladkornih sodov reške čistilnice sladkorja.

Popis gostiln se končuje z ugotovitvijo, da je od Podkorena do Ljubljane 22 gostiln, ob poti od Ljubelja do Ljubljane 15 gostiln. Ljubljana kot enota zase seveda prednjači. Dalje je prav zanimivo videti, kako je znatno število gostilničarjev imelo dokaj majhen kos zemljiške posesti; bili so kajžarji, res, toda ne »ubogi kajžarji«. Drugje spet vidimo, kako so se zelo bogati kmetje ukvarjali z gostiščarstvom.

Odgovoriti moramo še na zelo pomembno vprašanje, kolikšen je bil promet po cestah proti Trstu. Pri tem ne gre samo za gledanje problema s stališča dohodkov od mitnin ali iz zornega kota gostilničarjevih zaslužkov, temveč kako je naraščala, se večala funkcija ceste kot prometnega sredstva. Trenutno še nimamo strnjenih podatkov, da bi mogli na njihovem temelju narisati diagram uporabnosti cest, imamo le enkratno navedbo za leto 1787. Šele za takrat lahko beremo poročilo vrhniškega mitničarja, da gre mimo njega letno povprečno 1700 tovornih voz proti Trstu, v asprotno smer še več. Majhnih voz z dvema onjema pasira letno okoli 12.000 (najbrž v obe smeri).²² Potemtakem smemo trditi, da je v tem času, ko je bil promet precej gostejši v

primeri s prejšnjimi desetletji, šlo skozi vrhniško mitnico v obe smeri letno gotovo 15.500 voz vseh dimenzij ali dnevno nekako 51 voz (če furmansko delovno leto računamo s 300 dnevi). Seveda je bilo tudi število konj znatno. Če računamo, da so vsak voz vlekli povprečno štirje konji, potem bi utegnili biti vseh konj 62.000 po številu. Brž ko številke detajliramo, se pokaže naslednja podoba: če je bilo velikih voz s šestimi konji 3500, je bilo na cesti 21.000 konj; prištevši 24.000 konj manjhnih voz dobimo seštevek 45.000 konj. Morda bomo napravili še najmanjšo napako, če bomo zapisali, da je mitnico pasiralo letno in v obe smeri nekako 45.000 do 60.000 ali celo več konj, toda resničnost bi se utegnila držati bolj številke 60.000 kot drugih manjših navedb.²³

URBASI IZ PLANINE PRI RAKEKU

Ne bi se zadrževali pri nekaterih posebnostih, kot so na primer te-le, da je bil podkorenski Kavalir romanskega rodu, da sta izšla pristavski Niko Zupan in medvoški Jurij Zupan iz iste družine, da je bil viški Matija Pezdur prav imeniten gostinski podjetnik, kolikor bolj pri neznatnem podatku, da je v Spodnji Planini deloval gostilničar Matevž Urbas, ki ni imel niti lope za vozove. Kdo bi si le mogel misliti, da se za tem priimkom skriva precej več kot samo del vaške zgodovine, da reprezentira priimek kar košček narodne zgodovine? Iz kolikor mogoče velike bližine si bomo ogledali Urbase in se pri tem zavedali, da so povsod v Evropi od Španije do Rusije in od Anglije do Dubrovnika gibčni, vztrajni in pridobitno nadarjeni furmani iz tedna v teden prevažali blago za trgovca na velike razdalje, pri tem počasi obogateli do take mere, da so si dokupili še nekaj parov močnih konj, dali izdelati nekaj težkih voz in se — naslednji korak — izločili iz dotedanje furmanske srenje. S pomočjo svojih sorodnikov in prijateljev so organizirali samostojno prevozniško enoto, ki si je poiskala zaslužek na način, ki jim je bil že dobro znan in utečen. — Mogoča je tudi naslednja začetna varianta: Gostilničarja, kjer so se ustavljali vozniki in pripovedovali, koliko dela da imajo ter da jim gre posel zelo dobro od rok, je zamikalo, da bi se še sam spustil na cesto in si s prevažanjem povečal prihodek.

Kakor koli že, moramo v našem primeru pričeti takole: Urbasi so stanovali tako v Spodnji Planini, situirani verjetno v bližini občasnega jezera, kot v Zgornji Planini blizu začetka serpentin proti Ravbarkomandi. Eden izmed spodnjih Urbasov je bil gostilničar, za zgornje še ne vemo, kaj so najprej bili. Ko smo

Panorama tržaškega pristanišča in mesta, v ozadju na hribu Sv. Just. Severni del mesta, ki je že urejen, so imenovali Città nuova teresiana; zrasel je na zasutih solinah. Velika zgradba ob levem robu slike je najbrž gradič Belvedere. Nekaj sto metrov nad njim je nekoč imel Jurij Urbas svojo parcelo. V pristanišču vidimo različne tipe bark. — Slika je ilustracija v že citiranem rokopisu

si nekoč ogledovali staro karto Trsta iz leta 1766, smo opazili, kako je imela ena izmed večjih in nezazidanih parcel blizu izraelitskega pokopališča pripis »Urbas«.²⁴ In ko smo ob neki drugi priložnosti pogledali še v seznam najmočnejših tržaških poslovnežev iz leta 1754, smo presenečeni brali: Giorgio Urbas, spedizionere ed incetante per amici, si considera da 8.000 fl.²⁵ Tako torej! Jurij ima špedicijo in kupčuje za poslovne prijatelje; osnovnega kapitala ima 8000 goldinarjev. Vrsta podjetnikov je imela sicer večjo osnovno glavnico, toda tudi Jurijeva ni bila kar tako. Poleg tega je imel v Trstu tudi hišo, ki je imela ali v kleti ali v pritličju magazin. Kdo so bili njegovi poslovni prijatelji in kdo njegovi furmani? Že takoj naslednjega leta se najprej razkrije dejstvo, da je bil njegov sodelavec Tratnik iz Planine (Commercial Haupt-Fuhrleute Urbas und Tratnik zu Planina),²⁶ nekaj časa za tem, leta 1761, pa vrsta podatkov, da so se njegovi furmani tudi pisali — Urbas. Tako je vozil Andrej Urbas blago iz Štajerske in Kranjske v Trst, Matija Urbas iz Štajerske, Koroške in Kranjske v isto pristanišče, Matjež Urbas (spodnji gostilničar?) iz Avstrije, Štajerske in Kranjske prav tja. Da je preseenečenje še večje in prijetnejše, beremo, da sta vozila blago iz Kranjske v Trst tudi Jakob in Miha Kokal, iz Štajerske in Kranjske pa Anton Kermavner (vsi iz Spodnjega Logatca).²⁷ Tako, sedaj imamo naše Notranjce vse lepo v pesti. Dejstva potrjujejo torej obe domnevi, ki smo ju izrekli, da so se nekateri furmani počasi povzpeli do podjetniške samostojnosti in da so tudi gostilničarji posegli v promet.

Vidimo, da so furmani obredli ves slovenski svet, vse videli in vse slišali, marno širili novice in spoznanja (tudi razsvetljenske ideje?) okoli sebe ter da so vedno bili o vsem na tekočem.

Seznam, iz katerega smo izločili nekaj primkov, vsebuje zgolj tiste voznike, ki so pripeljali blago v Trst v mesecu decembru 1761. Če bi iskali še druge sezname in jih pregledali, bi nedvomno vedeli še več, kot vemo sedajle o voznikih. Ob koncu naj dodamo, da navaja pregledani seznam še Petra in Andreja Žerjava, da vozita blago iz Kranjske in Koroške (slovenski politik dr. Gregor Žerjav je bil rojen v Ložu!) končno in ne nazadnje je Tomaž Prešeren (gorenjski Prešeren?) vozil blago iz Koroške v Trst itd.

Z Urbasi še nismo opravili. Povzpeli so se do takega ugleda in moči, da je uspelo Janezu Antonu iz Zgornje Planine, ki ga neki uradni dokument imenuje prevozniki podjetnik (Fuhrwesens Entrepreneur), da je v jeseni 1785 sklenil z upravo idrijskega živosrebrnega rudnika že kar nekakšno monopolno pogodbo. V njej se je ta lastnik špedicijske firme obvezal, da bo od 1. novembra 1785 skozi pet let do 31. oktobra 1790 prepeljal vse živo srebro iz Idrije v Trst za tamkajšnjo faktorijo. V obratni smeri bo vozil v Idrijo sol, olje, bolonjsko konopljo, žveplo. Obljubil je, da bo prazne sode ali od soli ali od olja spet prepepeljal nazaj v Trst. Dalje bo pod enakimi pogoji vozil živo srebro in cinober tudi še na Dn naj.²⁸

Septembra 1779 sta skupaj z drugimi prvo vozniki podpisala tudi Anton in Matija Urbas.

pritožbo proti oviranju transportov z zastarelimi predpisi.^{28a}

Podoba o Urbasih velja popestriti še z vestjo iz leta 1774, da deluje v Trstu gradbeni mojster Urbas (brez imena),²⁹ da se je prav tedaj priglasil Janez Krstnik Urbas na spraznjeno mesto zdravnika v idrijskem rudniku in tu takoj dobil službo (ta doktor medicine je bil izprašan na dunajski visoki šoli in je pred prihodom v Idrijo bil osem let stanovski zdravnik oziroma fizik na Dolenjskem; mesto v Idriji je dobil tudi zato, ker je obvladal »glavni rekvizit, potreben za Idrijo, — znanje domačega jezika«; vseppek so trdili, da je bil na Dolenjskem zelo priljubljen).³⁰ Iz katere Planine je bil tisti Anton Urbas, ki je imel v letih okoli 1783 v zakupu imetje stiškega samostana nedaleč od Postojne, še ne vemo.³¹ Pač pa vemo, da so veljali vsaj 1794 Jožef Mat (-ija? -evž?) Urbas, Franc Vilhar in Jakob Fortuna kot »Oberschlittnerji«.³² Če ta terminus prevedemo kot višji voznik sani ali tudi višji vižar, ne dosežemo pravega učinka. V bistvu je šlo za vodjo zimskih voženj, voženj na saneh, ki so zahtevale drugačno, dosti težjo tehniko vižanja kot je ravnanje z vozmi poleti. Taki možje so morali biti izkušeni vodje karavane, podobno kot čolnarji na velikih komercialnih čolnih, ki so pluli po Savi in Ljubljani. Mor-da so ti oberšlitnarji na velikih dolgih klan-cih in serpentinah konje izpregli in sani vižali, kot so najbolje znali. Ne vemo zanesljivo, če je bilo točno tako, le domnevamo, da je takšna razlaga nemškega termina najverjetnejša.

Urbasi stopijo pred nas kot špediterji še leta 1813 (vsaj po dosedanjih raziskavah), ko nekje beremo, da je Janez Tomšič firmant tvrdke Urbas in Tomšič v Planini.³³ Drugače pa so se Urbasi uveljavljali še v drugih službah: v letih okoli 1800 je na ljubljanskem magistratu fungiral kot tajnik magistratni svetnik in apelacijski notar Jožef Urbas, rojen v Planini.³⁴ Leta 1805 se je vpisal med slušatelje štiaivniške rudarske akademije Alojz Urbas,

takratni rudniški blagajnik v Idriji; za njim je leta 1835 postal učenec iste šole še Leopold Urbas, do takrat fužinski upravitelj v Idriji.³⁵

OPOMBE

1. Arhiv SR Slovenije (cit. AS), Stan I, 121. —
2. Ibidem, dalje RK, 122. — 3. AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 527 (stara označba). — 4. AS, Star, stan, arhiv, fasc. 527 a. — 5. Ibidem. — 6. AS, SSA, fasc. 527 b. — 7. Ibidem. — 8. AS, RK 108. — 9. AS, RK 123. — 10. AS, Kom. nav. 1. — Slika v Arhivu dvorne komore, Dunaj (cit. ADK), Zbirka kart, signatura F 32. — 11. ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1585. — 12. Prim. moj članek Modernizacija cestnega omrežja v času od 1720 do 1820 na področju današnje SR Slovenije, Maribor 1977 (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977, Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do 1918. leta; stran 77.) — 13. AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. I. — 14. AS, RK 122. — 15. Umetnostnozgod. opis Nace Sumi, Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961, str. 122 (slika na str. 115). — 16. AS, RK 123. — 17. AS, RK 124. — 18. Ibidem. — 19. Ibidem. — 20. AS, Dež. glav. 172 — in ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14. — 21. AS, Dež. glav. 172. — 22. ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1596. — 23. Število 61.000 konj za Ljubljano izračunam v svojem članku Obnavljanje Zaloške ceste v letih 1782—1784, Kronika 26, 1978, str. 30. — 24. ADK, Zbirka kart, signatura O 159. — 25. ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 617. — 26. AS, RK 122. — 27. ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585. — 28. ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594. — 28a. Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII, Torino 1957, str. 151—153. — 29. ADK, Rokopisi, rkps št. 294, str. 123. — 30. ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1573. — 31. AS, Dež. glav. 196. — 32. Zgodovinski arhiv ljubljanski (ZAlj), Reg. I, fasc. 78. — 33. Odkod izvirajo Tomšiči, trenutno še ne vemo. — 34. ZAlj, Reg. I, fasc. 140. — 35. Gedenkbuch zur hundertjährigen Gründung der königl. ungarischen Berg- und Forst-Akademie in Schemnitz — 1770—1870, Schemnitz 1871, seznam slušateljev.

O ODMEVU KARBONARSKIH VSTAJ V ITALIJI IN ZAPRTIH ITALIJANIH NA LJUBLJANSKEM GRADU (1820—1825)

PETER VODOPIVEC

Zmagovalci nad Napoleonom, ki so v letih 1814/15 »preurejali« in »načrtovali« evropski zemljevid, so italijanskim pokrajinam namenili podobno usodo kot drugim evropskim deželam, ki jih je zajela restavracija. Na italijanske prestole so se vrnili konservativni principi, ki so poizkušali — v skladu s predstavami t. i. »Svete aliance« — omejiti posledice večletne francoske prisotnosti. V večini italijanskih držav¹ je bil obnovljen absolutizem in v notranjepolitičnem življenju sta zavladali cenzura in policija. Kljub temu vrnitev povsem nazaj — v »l'Ancien Régime« — tudi v Italiji ni bila več mogoča: Italija je sicer ostala razbita v več držav (po Muratovem padcu vsega skupaj devet), kar je oviralo gospodarsko in politično povezovanje, toda mnoge pridobitve francoske okupacije so ostale v veljavi in obnovitev absolutizma je lahko le upočasnila gospodarsko in družbeno spreminjanje, ki so ga vzpodbudile in pospešile francoske reforme, ni ga pa mogla več zaustaviti.

Nostalgичni spomin na antično »veliko Italijo«, ki je začel — čeprav v ozkem krogu izobražencev in prebujajočega se meščanstva — oživljati v drugi polovici 18. stoletja, je pod vplivom francoske revolucije in politike francoskih okupacijskih oblasti prerasel v odkrito nacionalno čustvo. Če je večini prebivalstva, naveličanega bojevanja in vojnih pohodov, pomenil preobrat v letih 1814/15 predvsem vrnitev v običajni življenjski tek (v imenu te večine naj bi zapisal d'Azeglio: »Restavracija je bila vrnitev k življenju, k počitku in sreči«, je bil za tanko plast meščanstva in izobraženstva, v kateri se je že oglašala nacionalna zavest, hudo razočaranje. Razdeljena in malodušna Italija se je leta 1815 zdela pesniku Ugu Foscolu »kot truplo« in Leopardi je tri leta kasneje opeval njeno žalostno usodo v melanholičnih verzih, v katerih je primerjal njeno nekdanjo veličino z njeno ponapoleonsko podobo. Leta 1815 je hkrati doživel svoj prvi veliki uspeh Silvio Pellico. »Per chi di stragi si machio il mio brando? Per lo straniero. E non ho patria forse, cui sacro sia de'cittadini il sangue? Per te, per te, che cittadini hai prodi, Italia mia, combattero, se otraggio, ti mi movera l'invidia...« je pel v svoji »Francesci da Rimini«, ki jo je ob uprizoritvi v Milanu občinstvo navdušeno pozdravilo.²

Z ustanovitvijo lombardsko-beneškega kraljestva in z vojsko v Piacenzi in Ferrari je Avstrija utrdila svojo oblast v severni Italiji in nadzirala najpomembnejši del doline reke Pad. Avstrijski plemiči so vladali v Parmi, Modeni in Toskani. Habsburška monarhija je tako dejansko obvladovala ves apeninski polotok, saj je bila neodvisnost Bourbonov v ti. »kraljestvu dveh Sicilij«, savojske dinastije v sardinskem kraljestvu in papeške oblasti v papeški državi prav tako le navidezna in odvisna od dobre volje dunajskega dvora.

Podobno kot drugod v monarhiji se je tudi avstrijska oblast v Lombardiji in Benečiji opirala na policijo in cenzuro. »Vse, kar bi lahko zadevalo interese njegovega kraljevega in cesarskega veličanstva, državno upravo in državno enotnost, spada v posebno pristojnost generalnega policijskega direktorja in tajne policije,« je ugotovljeno v zaupnih navodilih avstrijski policiji v Benetkah.³ Vlada je sicer poizkušala sprva pridobiti javno mnenje in konservativni del italijanskega izobraženstva in se v svoji kulturni politiki postaviti na nekoliko prožnejše stališče. Ko so se njena pričakovanja izkazala kot neupravičena, je zaostila politični pritisk. Stendhalu, ki je leta 1816 obiskal Italijo, se je zdel tedanji Milano središče italijanskega intelektualnega življenja. »Vse se je spremenilo po letu 1820«, je zapisal deset let kasneje. »Neke vrste teror vlada v Milanu. To deželo obravnavajo kot kolonijo, v kateri se boje upora.«⁴

Toda Metternich se je povsem dobro zavedal, da glavni nasprotnik avstrijske politike v Italiji niso različni kulturni ustvarjalci, ki tako ali drugače opisujejo njeno tragično usodo, temveč zlasti tajne organizacije, ki so kljub policijskemu pritisku po letu 1815 obnovile in razširile svojo dejavnost.⁵ Med tajnimi družbami, ki so se postopoma množile po vsem apeninskem polotoku, so najpomembnejši in najbolj znani karbonarji. V svoji organizaciji so se zgledovali po prostozidarjih, čeprav so ohranili mnoge krščanske simbole, svoj besednjak pa so si »izposodili« pri drvarjih in oglarjih (od tod tudi njihovo ime), ki so na jugu Italije podobno kot drugod v zahodnoevropskem svetu ostajali »obrobna družbena skupina«.⁶ O začetkih karbonskega gibanja srečamo v literaturi različna mnenja, vendar danes v glavnem prevladuje prepričanje, da so prve karbonske skupine nastale v letih 1808-11 v Neaplju v odporu proti francoski oblasti in po zgledu francoskih »charbonniers«, z namenom, da deželi vrnejo neodvisnost. Kasneje so se karbonarji obrnili zoper Bourbone in se tudi v času restavracije zavzemali za neodvisno in tesneje povezano (celo združeno) Italijo. Jedro gibanja so sestavljali srednji zemljiški lastniki, meščani in izobraženci, ki so težili k ustavnemu parlamentarizmu, zagovarjali francoske upravne reforme in vztrajali pri zahtevi po odpravi ostankov fevdalizma in merkantilističnega gospodarstva. V splošnem so se v gibanju, ki ni imelo enotnega vodstva in središča, prepletale različne težnje, neredko odvisne od lokalnih in regionalnih razmer, in ga je kot celoto družil predvsem patriotizem z zahtevo po neodvisnosti in liberalnejši politični ureditvi.⁷

Karbonarsko gibanje se je iz Neaplja razširilo v srednjo in severno Italijo in leta 1818 je beneška policija prvič odkrila karbonarje tudi na avstrijskem ozemlju. Osumljenci so v glavnem prihajali z območja Polesine, kamor naj bi pro-

drle ideje ob posredovanju in pobudi karbonarjev iz Ferrare.⁸ Kljub temeljiti preiskavi pa posebni preiskovalni komisiji, ki je zasliševala osumljence, ni uspelo dokazati njihove prevratniške protiaustrijske dejavnosti. Po mnenju preiskovalcev (med katerimi je imel glavno besedo znani preiskovalni sodnik Antonio Salvotti — osrednja osebnost med avstrijskimi uradniki, zadolženimi za preganjanje tajnih organizacij v Lombardiji - Benečiji) so karbonarji v Polesine ostali pri začetnem dogovarjanju in iskanju somišljenikov in bi bilo pri presojanju njihove krivde mogoče upoštevati nekatere olajševalne okoliščine; ne nazadnje naj bi navdušenje nad karbonarskimi idejami ob koncu leta 1818, ko je vso zadevo odkrila policija, že usihalo.⁹

Toda leta 1820 so izbruhnili nemiri v Neaplju in upor, ki so ga vodili karbonarji, je prisilil kralja Ferdinanda, da je obnovil ustavo (po zgledu španske ustave iz leta 1812). Sledila je revolucija v Piemontu. Kot je znano, je Avstrija na kongresu »Svete alianse« v Ljubljani izposlovala vojaško intervencijo v kraljestvu »dveh Sicilij« in nato z vojsko zasedla tudi Piemont. Hkrati so avstrijske oblasti močno zaostrele policijski nadzor in politični pritisk: s posebnim odlokom je bila zagrožena smrtna kazen že za pripadnost tajnim organizacijam, medtem ko je bil za prikrivanje pripadnikov tajnih združenj predviden zapor. Sodni senat v Veroni se je postavil tudi na stališče, da veljajo avstrijski zakonski predpisi med drugim za tuje državljane — pripadnike tajnih družb, ki jih policija zaloti na avstrijskih tleh in jim morajo torej v skladu z njimi soditi avstrijska sodišča.¹⁰ Karbonarji iz Polesine zdaj niso mogli več pričakovati le simboličnih kazni. Posebno sodišče v Benetkah je 18. maja 1821 trinajstim obtožencem izreklo smrtno obsodbo.¹¹

V naslednjih letih so v lombardsko-beneškem kraljestvu sledili novi procesi. Februarja 1822 je tako posebno sodišče v Veroni zaradi pripadnosti karbonarstvu obsodilo na smrt glasbenika Pera Maroncellija, pesnika Silvia Pellica in igralca Angela Canovo, soobtožena Ressija in Rezio pa na dosmrtni zapor. V istem času, ko je potekal proces v Veroni, je policija v Lombardiji odkrila zaroto ti. »družbe federatov« (Società dei Federati), ki je bila v stikih s »federati« v Piemontu. Osrednja osebnost gibanja je bil grof Federico Confalonieri, ki je bil ob koncu leta 1823 s petnajstimi somišljeniki obsojen na smrt pred sodiščem v Milanu. V posebnem procesu je bilo leta 1824 obsojenih še štirinajst »federatov« iz Brescie (tokrat je sodišče kar trinajstim izreklo smrtno obsodbo).¹²

Kot je znano, je cesar s pomilostitvenimi odloki vse smrtne obsodbe spremenil v krajše in daljše zaporne kazni. Obsojenci na več kot deset let ječe so kazni prestajali v zaporih v Spielbergu pri Brnu, ki so s Pellicovimi »Mojimi ječali« že v prvi polovici 19. stoletja zasloveli po vsem zahodnem svetu in postali simbol političnega preganjanja v habsburški monarhiji. Enaindvajset obsojencev, ki so bili obsojeni na krajše zaporne kazni

(do deset let), pa je prestajalo kazni na ljubljanskem gradu.

I

Ko je prišlo v začetku dvajsetih let do nemirov in vstaj v Italiji, so avstrijske oblasti v monarhiji pozvale k budnosti in poizkušale z različnimi ukrepi preprečiti širjenje prevratnih idej v njeno notranjost. Hkrati si je vlada prizadevala sama usmerjati pretok informacij in avstrijsko časopisje je v skladu z njenimi navodili in ob budnem očesu cenzorjev obširno poročalo o dogodkih na apeninskem polotoku. Sredi leta 1820 je tako začela seznanjati svoje bralce o političnem razvoju v Italiji tudi »Laibacher Zeitung«. Predmarčna »Laibacher Zeitung« je bila list manjšega formata in je poleg uradnih in lokalnih obvestil prinašala predvsem še različne krajše in po drugih avstrijskih časnikih povzete novice iz Avstrije in tujine. Pozornost, s katero je v letih 1820-22 spremljala dogajanje v Italiji, se zdi zato tem očitnejša: poročila — najprej o nemirih in vstaji v Neaplju in odmevu neapelske vstaje v ostalih italijanskih državah, nato pa zlasti o politiki »Svete alianse«, njenih kongresih v Opaavi in v Ljubljani in avstrijski vojaški intervenciji v Italiji — so dobesedno zapolnila skromne strani ljubljanskega uradnega časnika, namenjene političnim dogodkom. Tudi ta poročila so bila večinoma prevzeta iz »Wiener Zeitung« in drugih večjih avstrijskih časnikov, toda bralcu so — čeprav zdaj z večjo, zdaj z manjšo zamudo — posredovala razmeroma izčrpno sliko o poteku dogodkov.¹³

Obsežno poročanje o nemirih in vstajah v Italiji je imelo seveda povsem določen namen: revolucionarno nezadovoljstvo naj bi predstavilo v kar se da slabi luči in pokazalo, da upornost in svobodomiselna gesla neizogibno vodijo k neredu, nezakovitosti in nenadzorovanemu nasilju. Zlasti poročila iz Neaplja in Palerma zato obširno govorijo o prelivanju krvi, o ropanju in divjanju »drhali« (Pöbel). Kot glavne pobudnike nemira predstavljajo karbonarje, pri čemer poizkušajo na različne načine zmanjšati pomen karbonarskega gibanja: tako naglašajo omenjeno odmevnost karbonarskih idej, pišejo o neizobraženosti, celo nepismenosti karbonarskih voditeljev (general Pepe!) in ugotavljajo, da jim sledijo predvsem brezdelneži in postopači, kratka: mestna revščina. Podobno naj bi med prebivalstvom v omenjeni meri odmevala tudi proglasitev ustave: »Vnema in navdušenje za novi red stvari sta zdaj omejena na klube (clubbs), med katerimi je posebno glasen klub »Vendita della pace«, je avgusta 1820 poročala »Laibacher Zeitung« »V ostalem se nihče več ne zmeni za

ustavo in med ljudstvom sploh ni več slišati o njej...¹⁴

Toda s širjenjem nemira in posebno po otvoritvi neapeljskega parlamenta revolucija na jugu Italije tudi za avstrijsko časopisje ni mogla ostati več le izbruh omejenega kroga nezadovoljnejšev. Vesti o obsegu nemira so postajale vse bolj nasprotujoče: glavni pobudnik vstaje so za poročevalce sicer ostali karbonarji, vseeno pa je bilo iz pisanja hkrati razvidno, da je krog »revolucionarjev« precej širši in imajo »revolucionarne zahteve« obsežno socialno zaledje. Revolucija v kraljestvu »dveh Sicilij« naj bi začela razkrivati svojo pravo naravo: v obsežnih člankih, ki so opisovali nasilje, krvoprelitje in strah miroljubnega meščanstva, so se pojavile vzporednice med dogodki na italijanskem jugu in francosko revolucijo. Novembra 1820 je tako ugotavljala tudi »Laibacher Zeitung«, da »neapeljski parlament in tamkajšnji revolucionarji zvesto stopajo po stopinjah svojih vzornikov iz strahotnega revolucionarnega obdobja Francije«.¹⁵

Ko je prišlo spomladi leta 1821 do avstrijske intervencije v Italiji, so tako avstrijski časniki našli več kot dovolj razlogov in opravičil za poseg avstrijske vojske. Avstrijsko časopisje je podrobno poročalo o napredovanju avstrijske soldateske, pisalo o tem, da prinaša avstrijska vojska v Kraljestvo dveh Sicilij red in mir in omenjalo zadovoljstvo v mestih in na podeželju ob prihodu avstrijskih čet. Bilanca revolucije (kot pač revolucij sploh) naj bi bila po poročilih v »Laibacher Zeitung« kar najbolj klavrna: nemir in nered naj bi povečala revščino in »obogatila« jug Italije z novimi brezdomci in berači.¹⁶ »Avantura« nezadovoljnejšev v Neaplju, Palermu in ostali Italiji (zlasti Piemontu) naj bi služila v opomin in svarilo.

Kljub takšni — za čas in prostor — razumljivi tendencioznosti pa je bila v »Laibacher Zeitung« objavljena informacija o revolucionarnem vrenju v Italiji v začetku dvajsetih let 19. stoletja presenetljivo podrobna. Iz pisanja je bilo dovolj jasno razvidno, da je poglobitveni cilj »revolucionarjev« ustavno-parlamentarna ureditev in vzporedna poročila iz Španije so razkrivala, da gre za gibanje širših razsežnosti, ki ni omejeno na Apeninski polotok. »Laibacher Zeitung« je hkrati že 28. julija 1820 sporočila, da je kralj Ferdinand »iz še ne povsem pojasnjenih razlogov obljubil ustavo«,¹⁷ kar je pomenilo, da gibanje za ustavo ni več ilegalno in so zahteve po ustavi naletale na vladarjevo privolitev. Poročila so nadalje govorila o vzklikanju svobodi in neodvisnosti in omenjala, da so revolucionarna gesla sprejeli

tudi vojaki in nekateri predstavniki plemstva. 5. septembra 1820 je »Laibacher Zeitung« posvetila obsežen članek prazniku svete Rozalije v Palermu, ki se je spremenil v množično demonstracijo, v kateri so sodelovali tudi predstavniki vojske; demonstranti tokrat niso vzklikali le svobodi, ustavi in sveti Rozaliji, temveč tudi Robespieru, kar je močno odmevalo v tedanjem javnem mnenju.¹⁸ Pozornejši bralec si je torej lahko iz poročil, ki jih je prinašala »Laibacher Zeitung«, ustvaril o nemiru v Italiji, težnjah italijanskih »revolucionarjev« in karbonarskih načrtih tudi precej drugačno, manj enostransko podobo, kot jo je poizkušala posredovati uradna Avstrija.

Sredi septembra 1820 je »Laibacher Zeitung« nato končno sporočila, da so poizkušali karbonarji tudi v »cesarsko-kraljevih deželah pridobiti svoje preroke«.¹⁹ Poročilo je povzemalo razglas beneških gubernijskih oblasti, ki ga je po beneškem uradnem listu prevzela »Wiener Zeitung«; naglašalo je, da je preiskava razkrila »nevarne in kaznive nazore (karbonarske) sekte«, ki pa niso bili v celoti znani vsem njenim članom. Na izrecni cesarjev ukaz in podložnikom v svarilo zato oblasti javno oznanjajo, da je poglobitveni cilj »združenja karbonarjev«... »prevrat in uničenje vlad«. Poročilo ni omenjalo imen in števila zajetih osumljencev, temveč je v skladu s svojim značajem opozarjalo predvsem na sankcije, ki jih je določal avstrijski kazenski zakonik za podtalno protidržavno dejavnost, pripadnost tajnim združenjem in simpatiziranje z njimi.

Po avstrijski vojaški intervenciji in porazu »revolucij« v Italiji je začela postopoma usihati pozornost avstrijskega časopisja za razmere na Apeninskem polotoku. Toda vlada je še nadalje pozivala k budnosti in poizkušala monarhijo z novimi ukrepi obvarovati pred eventualnim vplivom karbonarskih idej. V pismu, ki ga je septembra 1821 poslal ljubljanskemu guvernerju Sweerts-Sporku, je avstrijski policijski ravnatelj Sedlnitzky omenjal cesarjevo zaskrbljenost zaradi »revolucionarnih dogodkov, ki smo jim bili priča v zadnjem času« in poročal o posebnem cesarjevem ukazu v zvezi s preganjanjem tajnih združenj. Naglašal je, da morajo biti gubernialne oblasti pozorne na vsako obliko tajnega združevanja in protidržavne dejavnosti in o vsakem odkritju takoj poročati osrednjemu policijskemu ravnateljstvu na Dunaju.²⁰ Hkrati je jeseni leta 1821 poslal ljubljanskemu prezidiju obširen seznam karbonarjev in privrženecv liberalnih političnih reform, ki so po porazu neapeljske vstaje — v strahu pred reakcijo — zapustili kraljestvo dveh Sicilij. Begunci so se sicer v

N.º 15539.
4308.

CIRCULARE

des kaiserl. königl. Illyrischen
Guberniums zu Laibach.

Die Sekte der sogenannten
Carbonari betreffend.

Se. k. k. Majestät haben, um Allerhöchst Ihre getreuen Unterthanen von den gemeinschädlichen Lehren und der Verführung der Sekte der sogenannten Carbonari, welche ihr Unwesen in einem Theile von Italien getrieben haben, zu warnen, allergnädigst zu beschließen geruht, daß die eben so verbrecherischen als staatsgefährlichen Zwecke dieser verderblichen Gesellschaft, welche übrigens nicht allen Gliedern derselben von den Obern eröffnet werden, so wie sie bei den hierwegen statt gefundenen Untersuchungen hervorkommen, zu Jedermanns Wissenschaft allgemein bekannt gemacht werden.

Die entschiedene Tendenz der Vereinigung der Carbonari ist die Ummwälzung und Auflösung der bestehenden Regierungen.

So wie es sich nun von selbst versteht, daß jeder, welcher diesen Zweck kannte, und demungeachtet in die Gesellschaft der Carbonari trat, nach dem 52. §. des St. G. über Verbrechen, des Hoch...

OSNANILO

Zefarskiga Kral. Ilirskiga
Poglavarstva v' Ljublani.

Kar drushbo imenovano Karbonari
sadéva.

Njih z. k. Velizhastvo so savoljo milostliviga svarjenja Svojih svetlih podlošnih pred sploh škodljivimi vuki ino sapelovanjam drushbe imenovane Karbonari, ktira je nekje na Lashkim svojo spako pozhnjala, premilostlivo sapovedati dovoljli, de se pregréshni ino deshelam škodlivi naméni té spazhene drushbe, ktiri sfer niso všim njenim vudam od vikshih rasodéti, tako kakor so se per tukajshnimu prejškovanju pokasali, vřaktirimu sploh na snanje dajo.

Gotovi nagibi karbonarske drushbe so: řidajne vladřtva ali kraljřtva ovřézhni ino rasdjati.

Kakor se she samo vé, de je řléhern, ktiri je ta namén védel ino se je vender v' karbonarřko drushbo podal, po 52. §. kas. buk. velke pregréshbe krřv, ali zhe ni po §. §. 54. ino 55. řišlih kas. buk. kadar

Car. 16-8

glavnem usmerili v Španijo, Francijo in nekatere italijanske države, toda po mnenju avstrijske policije bi se lahko nekateri med njimi poizkušali umakniti tudi na avstrijsko ozemlje, kar naj bi zlasti oblastem v obmejnih pokrajinah narekovalo posebno pazljivost.²¹

Za dunajske oblasti pa opozorila gubernijem sama zase še niso zadostovala: oktobra 1821 je kancler grof Saurau pozval ljubljanski prezidij, naj se z dvojezično nemško-slovensko okrožnico obrne na prebivalstvo.²² Bese-dilo okrožnice, ki so ga poslali z Dunaja, je tako kot že omenjeni razglas beneških gubernijskih oblasti leta 1820 omenjalo protidržavni značaj karbonarskega gibanja in opozarjalo na predvidene kazni za prikrivanje karbonarjev in pripadnost karbonarskemu združenju.²³ V Ljubljani so ga prevedli v slovenščino in ga nato v dvojezični obliki natisnili v kar dva tisoč izvodih.²⁴ Okrožnico so poslali vsem kresijskim uradom in »ordinarijatom«: odločitev o tem, ali naj — glede na nepismenost prebivalstva — okrožnico preberejo tudi duhovniki s prižnic, ali naj se razglasitev zgodi na »običajen način« (prek kresijskih uradov), je grof Saurau prepustil ljubljanskemu guvernerju, vendar obenem naglasil, da bi ustrezalo cesarjevi želji, če bi bilo prebivalstvo tudi prek duhovnikov obveščeno o »njegovi očetovski skrbi« in splošni škodljivosti karbonarskih nazorov.²⁵ Za dosledno izpeljavo naloge naj bi bili osebno odgovorni kresijski glavarji, ki bi morali o načinu in poteku objave okrožnice poročati guvernerju. V začetku leta 1822 so nato na poseben cesarjev ukaz v monarhiji razglasili tudi papeško bulo o izobčenju karbonarjev iz katoliške cerkve. V skladu z navodili z Dunaja so tudi to bulo v Ljubljani prevedli v slovenščino in jo z imprimaturjem ljubljanskega in celovškega škofa razposlali po obeh škofijah.²⁶

Ko so prve, v Benetkah obsojene simpatizerje in pripadnike karbonarskega gibanja pripeljali na ljubljanski grad, torej s »prevratniškim« značajem karbonarskih načrtov ni bil seznanjen le ozek krog meščanstva, ki je prebiralo »Laibacher Zeitung«, temveč tudi širši krog slovensko govorečega prebivalstva, ki sta ga dosegla gubernialni razglas in papeška bula. Kakšne predstave sta pobudili obe okrožnici, je seveda mogoče le ugibati: gubernialni razglas je npr. omenjal »shkodlive vuke... drushbe imenovane Karbornari, ktira je nékje na Lashkim svojo spako pozenjala« in naglašal, da so »gotovi nagíbi karbonarske drushbe: sidanje vladstva ali kraljestva ov-rézhi ino rasdjati«, kar gotovo ni zelo konkretno.²⁷ Toda tako bula kot razglas sta odmevala zaskrbljenost oblasti pred razširitvijo

nemira in opozarjala na nezadovoljstvo v neposredni bližini slovenskega ozemlja. V prostoru, ki ni bil zelo bogat z informacijami o dogodkih v svetu, bržčas tudi to ni bilo povsem brez pomena.

15. januarja 1822 je »Laibacher Zeitung« v uradni informativni prilogi in v skladu z navodili z Dunaja objavila sodbo posebnega sodišča v Benetkah karbonarjem iz Polesine.²⁸ Šest dni kasneje so v zaporu na ljubljanskem gradu sprejeli prvih šest obsojencev iz Italije -- obsojenih na prestajanje kazni v Ljubljani: Giovaniya Batisto Canonicija, Giuseppa Delfinija, Pietra Rinaldija, Francesca Cacchettija, Giovannija Montija in Vincenca Caravierija. Konec meseca marca leta 1822 sta se jim pridružila še dva italijanska zapornika, in sicer Angelo Canova in Alfredo Rezia, ki sta bila obsojena v procesu Pellico-Maroncelli v Veroni. Trinajst obsojenih »federatov« iz Brescie so sprejeli v zapore na ljubljanskem gradu po procesu v Milanu letu 1824.

II

Zapori v Ljubljani naj bi v 18. stoletju ne bili posebno na dobrem glasu: kot omenjajo razna pričevanja in ne posebno obsežna zgodovinopisna literatura, so v jetniških prostorih poslopja »pod Trančo« in nato v »vicedomskem stolpu« vladale obupne razmere.²⁹ Ko so ob koncu 18. stoletja odstranili »vicedomski stolp«, so ostali mestu le skromni mestni zapori, čeprav so se ob spremenjeni kazenski politiki od časa t. i. »razsvetljenega absolutizma« vse bolj uveljavljale zaporne kazni. V pomanjkanju ustrezne jetnišnice v ljubljanskem guberniju so se avstrijske oblasti leta 1814 odločile za gradnjo »pokrajinske kaznilnice« na ljubljanskem gradu.³⁰ Kaznilnico so odprli 11. oktobra 1815, potem ko so bila na grajskem poslopju, ki je bilo od konca 18. stoletja in posebno po odhodu Francozov že v močno klavrnem stanju, opravljena najnujnejša adaptacijska dela. Zaporom je bil namenjen južni del poslopja, medtem ko je bila uprava nastanjena v zahodnem in severnem krilu grajske zgradbe.³¹ V prvi polovici 19. stoletja so nato grajsko poslopje še utrjevali in dograjevali: kot je leta 1840 poročala »Carniolia«, je imela tedaj kaznilnica »dvaindvajset večjih, srednjih in manjših« delavnic in bolniških sob, dve veliki (»zelo zračni«) spalnici in vrsto gospodarskih prostorov. Zaporniki so se lahko ob določenih urah sprehajali v grajskem dvorišču (»z dvema vodnjakoma«), ki so ga zapirala težka železna vrata.³²

V zaporih na ljubljanskem gradu so v predmračni dobi prestajali kazni zaporniki obeh

spolov, ki so bili obsojeni na zaporno kazen do deset let (ostali »storilci kaznivih dejanj« iz ljubljanskega gubernija, obsojeni na daljše zaporne kazni, so običajno prestajali kazen v kaznilnici v Gradiški). Grajska kaznilnica torej v prvi polovici 19. stoletja ni bila »predvsem jetnišnica za politične ujetnike«, kot se večkrat še danes omenja v zgodovinopisni literaturi, saj so bili v njej zaprti kaznjenci, ki so se na najrazličnejše način pregrešili zoper zakon (različna nasilja, ropi, uboj, detomor; mnogi med zaporniki so prihajali s slovenskega podeželja).³³ Zaprti Italijani, najprej pripadniki in simpatizerji karbonarjev in kasneje — v tridesetih letih 19. stoletja — pripadniki in somišljeniki »mlade Italije«, so pomenili prej odmik od običajne »kaznilniške prakse« kot njeno potrditev. Zakaj so se avstrijske oblasti odločile, da bodo karbonarje in njihove simpatizerje iz Benečije in Lombardije (poleg na Spielberg) zaprle prav na ljubljanski grad, iz časopisja in dopisov ljubljanskemu guberniju ni razvidno. Brez dvoma pa je novo zgrajeni grajski zapor veljal v začetku predmarčne dobe za zelo moderno ustanovo: urednik ljubljanskega »Ilirskega lista« je v svojem podlistku »Ljubljanske olupšave« (*Laibachs Verschönerungen*) oktobra 1820 sploh štel jetnišnico na gradu med »najodličnejše kaznilnice v monarhiji«.³⁴

Življenje v zaporu je določal kaznilniški red, s katerim je bil ob prihodu seznanjen vsak zapornik in so ga nato jetnikom prebirali tudi ob nedeljah in praznikih tako v nemščini kot v slovenščini. Poleg tega so si ga pismeni zaporniki lahko ogledali v vseh glavnih jetniških prostorih. Jetniki so bili oblečeni v enotne jetniške obleke in perilo iz domačega platna in grobega sukna (vzorci blaga si je mogoče še danes ogledati v Zgodovinskem arhivu mesta Ljubljane),³⁵ tistim med njimi, ki so bili obsojeni na »strog zapor« (in ti so bili, kot se zdi, v večini), pa so imeli noge vkovane v železje (*Fusseisen*); teža železa je bila zakonsko določena in se je razlikovala glede na spol, starost in fizično zmogljivost kaznjence. Bolehne zapornike je lahko zdravnik v času bolezni oprostil železa, železo pa so ob raznih opravih deloma ali popolnoma odvzeli tudi kaznjencem, ki so pri delu potrebovali svobodne noge. Za vse zdrave zapornike je veljal enoten jedilnik, ki se je očitno ponavljal iz tedna v teden: leta 1816 zasledimo v jedilniku mesno juho s štirimi cmoki in poobedkom v nedeljo, ostale dni pa lečo, žgance, polento, ričet in fižol ter obenem vsak dan predpisano količino kruha.³⁶ Bolniki so dobivali posebno dietno hrano, ki jo je določil zdravnik. Točno določena je bila tudi kvaliteta ležišč: slamarice

so morale vsebovati predpisano količino slame, vsak zapornik pa je imel nato še s slamo polnjen podzglavnik, dve platneni rjuhi in koc.³⁷

Za delo sposobni jetniki so čez teden delali v kaznilniških delavnicah, kjer so se usposabliali za različne obrtne poklice: tako so tkali platno in predli bombaž, izdelovali koce, opravljali razna mizarska, čevljarska in krojaška dela itd., kar je pri obrtnikih v mestu naletelo na hudo negodovanje.³⁸ Nekatere med zaporniki so porabili tudi za razna dela v mestu (čiščenje ulic) in težja opravila v meščanskih hišah. Za delo so prejimali skromno plačilo, ki so ga lahko porabili za nakup tobaka in različnih priboljškov ali shranili v upravi, ki jim je nato denar izročila ob odpustu iz zapore. V grajski kapeli je maševal kaznilniški kurat in ob nedeljah in praznikih pridigal v obeh »deželnih jezikih«. Pomembno mesto med kaznilniškim osebjem je imel tudi »hišni zdravnik«, ki so ga izbrale deželne oblasti in je moral biti doktor medicine. Zdravnik naj bi praviloma vsak dan obiskoval obbolele jetnike in oblastem so se zdele zdravstvene razmere v kaznilnici povsem zadovoljive. (Kot je leta 1840 poročala »Carniolia«, je tedaj zbolel ali umrl eden na enajst jetnikov, glavne bolezni pa so bile jetika, škrofuloza in skorbut, ki naj bi ga pa mnogi jetniki prinesli že s seboj).³⁹ V prvi polovici dvajsetih let je bilo v kaznilnici na gradu stalno okoli sto jetnikov, ki jih je nadzorovalo osem paznikov s »kaznilniškim mojstrom« na čelu. Grajsko poslopje so stražili vojaki ljubljanskega garnizona, jetnišnico pa je upravljal upravitelj Franc Konrad.

Naj se je zdela kaznilnica na ljubljanskem gradu oblastem in policijskim uradnikom še tako »svetla in čista«, obsojeni karbonarji iz Polesine so bili ob pogledu nanjo (kot je poročal policijski komisar, ki jih je spremljal na poti iz Benetk) močno pretreseni.⁴⁰ Kot »politični jetniki«, izobraženci in pripadniki meščanskega ter aristokratskega stanu so bili očitno prepričani, da bodo deležni prizanesljivejšega ravnanja in večjih ugodnosti. Njihovo razočaranje se je zato lahko le še stopnjevalo: v pismu ljubljanskemu guvernerju Sweerts-Sporku konec januarja 1822 je grof Saurau posebej naglasil, da ne smejo imeti ljubljanske oblasti pri obravnavanju italijanskih karbonarjev nikakršnih osebnih ozirov, temveč morajo ukrepati le v skladu z zakonom in predpisi.⁴¹ Šest karbonarjev iz Polesine (in kasneje tudi Canono in Rezio) so tako po navodilih z Dunaja zaprli v ločene celice in z dodatnimi varnostnimi ukrepi onemogočili, da bi stopili v stik drug z drugim ali z ostalimi jet-

niki v kaznilnici. Ob prihodu so jim odvzeli osebne stvari, med drugim tudi knjige, ki so jih prinesli s seboj, čeprav je šlo v glavnem za strokovna dela in slovarje in le izjemoma dela italijanskih književnih ustvarjalec (Torquato Tasso, Dante).⁴² Enotna jetniška obleka in vkovanje v železo sta pomenila za italijanske karbonarje nov udarec: kot je poročal guverner Sweerts-Spork grofu Saurau, so bili ob pogledu na jetniško uniformo in železje vsi vidno prizadeti, medtem ko se je Canonici sploh onesvestil. Po guvernerjevem mnenju nihče med njimi ni niti slutil, kakšna kazen jih čaka in je pomenil zanje vsak ukrep novo razočaranje in nov pretres.⁴³

Sweerts-Spork se je tudi v ostalem togo držal navodil, ki jih je dobil z Dunaja: zaprti karbonarji so se lahko le posamezno sprehajali po jetniškem dvorišču in niso smeli obiskovati maše v grajski kapeli. Dostop v njihove celice so imeli posebej zanje določeni pazniki, direktor kaznilnice, upravnik, zdravnik in jetniški kurat.⁴⁴ Pošta, naslovljena na karbonarje, je bila podvržena strogi cenzuri: zlasti sprva so gubernialne oblasti pošiljale pisma v branje Sedlnitzkemu in so šele na njegovo privolitev njihovo vsebino sporočile naslovnikom. Oblasti so prav tako odločno zavrnile vsak poizkus sorodnikov zaprtih, da bi jih obiskali v zaporu. Girolamo Canonici, ki je z vrsto priporočil (med drugim tudi pismom kardinala legata iz Bologne za ljubljanskega škofa Gruberja) že januarja 1822 dopotoval v Ljubljano, da bi se prepričal o dobrem bratovem zdravstvenem stanju, je zaman prosil za kratko snidenje v grajskih zaporih in je moral zapustiti mesto praznih rok. Sedlnitzky je v sporočilu ljubljanskemu guberniju odkrito negodoval nad odločitvijo beneškega guvernerja, da Girolamu Canoniciju dovoli potovanje v Ljubljano in zahteval, da ga takoj napotijo nazaj v Ferraro.⁴⁵

Markiz Giovanni Batista Canonici ni pripadal skupini karbonarjev iz Polesine, s katero je bil obsojen v Benetkah. Doma je bil iz Ferrare in torej ni bil avstrijski državljani. Avstrijska policija ga je prišla na potovanju v letovišče Recoaro in ga izročila posebni komisiji v Benetkah pod obtožbo karbonarstva. Za intervencije in proteste, češ da pomeni aretacija mirnega potnika — tujega državljana na avstrijskemu ozemlju kršitev mednarodno-pravnih norm, so imele avstrijske oblasti gluha ušesa in so vztrajale pri stališču sodnega senata v Veroni, po katerem lahko tujcem-pripadnikom tajnih služb, ki jih zaloti avstrijska monarhija na tleh monarhije, sodijo avstrijska sodišča. Canonici se je branil, da je bil vključen v tajno organizacijo Guelfov, (ki

so se kasneje združili s karbonarji), neposredno po razpadu italijanskega kraljestva, v času, ko je bilo vprašanje nadaljnje usode Ferrare še odprto, vendar je že leta 1817 opustil vsako podtalno dejavnost in se umaknil v zasebno življenje. Kljub pomanjkanju dokazov za sodelovanje pri organizaciji karbonarjev v Polesine in protiavstrijsko dejavnost je bil Canonici v skladu z 32. členom avstrijskega kazenskega zakonika (v tujini izvršen zločin zoper avstrijsko državno ureditev) naprej obsojen na smrt in nato pomiloščen na deset let zopora.⁴⁶

Med karbonarji, zaprtimi na gradu, je bil pomembnejša osebnost italijanskega kulturnega življenja igralec Angelo Canova. Rojen leta 1781 v Torinu, se je sprva ukvarjal s trgovino, nato pa začel z uspehom igrati v gledališču. Za karbonarstvo ga je leta 1820 pridobil Pietro Marconelli, pri čemer naj bi se Canova dokaj nepremišljeno navdušil za karbonarske ideje, ne da bi se zavedal dejanskih posledic pripadnosti karbonarskemu gibanju. V mesecih pred aretacijo se je seznanil z Pellicom in stopil v stik z drugimi voditelji karbonarjev v Romanji. Prijet je bil marca 1821 v Vicenzi in obsojen na procesu v Veroni skupaj s Pellicom in Maroncellijem. Ko je cesar po dveh letih prestajanja kazni osvobodil na gradu zaprte karbonarje, se je Canova vrnil v Torino in nadaljeval z delom v gledališču. Sodeloval je v raznih gledaliških skupinah, napisal sam več komedij in postal leta 1844 član torinske gledališke akademije. Umrli je leta 1854 v Torinu.⁴⁷

Za ostale zapornike so v Ljubljani dostopni podatki skromnejši: Alfredo Rezia (rojen 1786 v Bellagiu) se je za Napoleonovih vojn boril v okolici Neaplja, na Tirolskem in v Rusiji. Bil je somišljenik karbonarjev, čeprav sam ni pristopil h karbonarskemu gibanju. Obsojen je bil na istem procesu kot Canova, že leta 1823 pa pomiloščen in odpuščen iz zopora. Leta 1848 je nato aktivno sodeloval v revoluciji v Lombardiji.⁴⁸ Med obsojenci iz Polesine očitno ni bilo pomembnejših osebnosti. Iz arhivskega gradiva je razvidno, da je bil Vincenzo Caravieri po poklicu zdravnik, da je imel Pietro Rinaldi večje premoženje in da je bil tudi Delfini doma iz Ferrare; podrobnih podatkov o posameznikih nisem zasledil.

Zaprti Italijani so zelo težko prenašali razmere v zaporu, čeprav so se — kot je poročalo kaznilniško osebje — obnašali mirno in zadržano. Pritoževali so se nad pomanjkanjem vesti od doma, prosili za knjige in zaposlitev in pozivali oblasti, naj jim dovolijo obisk maše v grajski kapeli. Največji problem pa jim je pomenila hrana: dobivali so isto hrano

kot drugi jetniki, vendar so jo odklanjali, saj jim je povzročala razne težave, tako da so pogosto ostajali le ob vodi in kruhu.⁴⁹ Gubernialne oblasti so posredovale pritožbe dalje na Dunaj, toda razmere se niso bistveno spremenile. Jeseni 1822 pa je začela fizična oslabelelost jetnikov že resno ogroziti njihovo zdravje in novi guverner Schmidburg je pooblastil kaznilniškega direktorja, da sestavi podrobno poročilo o njihovih pritožbah in prošnjah. 7. decembra je predložil direktor kaznilnice prezidiju obsežen zapisnik, ki razkriva, da so zaprte Italijane poleg lakote tri predvsem mrz, brezdolje in osamljenost. Tako so se pritoževali, da so ob pomanjkanju gibanja, oblečeni v običajne jetniške obleke in ponoči pokriti le z enim kocem stalno izpostavljeni mrazu. Jetniški prostori naj bi bili kurjeni le enkrat dnevno in seveda ponoči zelo hladni. Prosili so, naj jim oblasti dovolijo pisati domov in obenem omogočijo stik vsaj še z nekaterimi zaprtimi kaznjenci. Posamezniki so očitno zelo težko občutili samoto; Monti je v pogovoru z direktorjem ugotavljal, da obravnavajo oblasti karbonarje — v nasprotju z zagotovili nekdanjega guvernerja Sweerts-Sporka — mnogo strožje kot ostale zapornike, ki jim je dovoljeno opravljati »neko smotrno delo«, ki se lahko v zadostni meri gibljejo, obiskujejo mašo in se družijo med seboj, poleg tega pa lahko ob večerih delajo v razsvetljenem prostoru in imajo celo ponoči v spalnici luč, medtem ko morajo karbonarji dolge zimske večere presedeti v temi. Zato so se ponovno obračali na prisotne, naj jim dovolijo obisk maše in branje strokovnih knjig, ki so jih prinesli s seboj, kaznilniška uprava pa naj jim v celico postavi stol, mizo in ob večernih urah vsaj za nekaj ur omogoči luč. Toda najbolj pereče vprašanje je ostala hrana: pet obolelih je sicer prejemale dietno hrano, ki jo je predpisal zdravnik, vendar so ugotavljali, da količine ne zadostujejo in so se pritoževali nad lakoto. Prosili so za večje obroke juhe in kruha, Rinaldi pa je celo predlagal, da bi si kupoval boljšo hrano za svoj denar, med drugim tudi vino, na katerega je bil navajen od mladih nog.⁵⁰

Zahteve zaprtih karbonarjev je podprl kaznilniški zdravnik dr. Verbitz, saj je menil, da osmih Italijanov (»če se jih želi ohraniti pri življenju«) posebno kar se obleke in hrane tiče ni mogoče obravnavati na isti način kot ostale zapornike. Jetniki v grajski kaznilnici naj bi v glavnem prihajali iz kmečkih vrst in naj bi — utrjeni od mladih nog, brez vzgoje in izobrazbe, in nevajeni udobnosti — zaleteli v zaporu v marsičem na boljše razmere, kot so jih bili vajeni na prostosti. Povsem drugače pa

naj bi bilo z zaprtimi Italijani, ki so bili deležni drugačnih razmer in prihajajo iz dežele z milejšo klimo. Verbitz se je zavzel za izboljšanje prehrane in pozval oblasti, naj karbonarjem dovolijo, da poleg jetniške oblečejo še lastne obleke, ki so jih morali oddati kaznilniški upravi. Poleg tega je predlagal, da ugodijo tudi drugim njihovim prošnjam.⁵¹

Konec decembra 1822 je deželni prezidij res pristal na olajšave v ravnanju s karbonarji (»znotraj meja, ki jih določata zakon in človečnost...«) in ugodil večini njihovih zahtev: prejemali so lahko dvojni obrok juhe, oblekli pod jetniško obleko svojo obleko, se ponoči pokrili s suknjičem ali plaščem; ob hudem mrazu naj bi v njihovih celicah zakurili dvakrat dnevno. Posamično, vsak dan po eden in pod strogim nadzorstvom so lahko obiskovali mašo (razen ob nedeljah in praznikih, da ne bi prišli v stik z ostalimi jetniki). Prav tako so v prihodnje lahko brali svoje knjige, ki pa jim jih je moral izročiti direktor kaznilnice (gubernialni svetnik Stubenberg) in so jih morali njemu tudi vrniti. Iz njih niso smeli trgati listov in v navodilih kaznilniške uprave je posebej rečeno, da jim ne sme posredovati nemških knjig in učbenikov, s katerimi bi lahko izpopolnili znanje nemškega jezika in tako laže stopili v stik z ostalimi jetniki.⁵² V začetku leta 1823 so prišla nova navodila tudi z Dunaja: karbonarji so zdaj prejemali izdatnejšo, dietno hrano, predvsem pa niso bili več zaprti v samicah, temveč skupno v enem prostoru, čeprav ločeno od ostalih jetnikov. Obenem naj bi kaznilniška uprava vsem, ki bi želeli delati, omogočila primerno zaposlitev.⁵³ Skratka: z letom 1823 je postalo življenje italijanskih zapornikov v ljubljanskih grajskih zaporih znosnejše, kar je bila po mnenju Wiedemanna - Warnhelma v nemajhni meri zasługa novega guvernerja Schmidburga, ki je poznal v odnosu do zaprtih več popustljivosti kot njegov predhodnik.⁵⁴

Kljub omiljenemu zapornemu režimu so oblasti budno spremljale obnašanje na gradu zaprtih italijanskih »veleizdajalcev« (kot so jih neredko imenovali v dopisovanju). Avstrijski policijski ravnatelj Sedlnitzky je bil očitno prepričan, da vedo posamezniki mnogo več, kot so izpovedali v preiskavi in na sodišču; neposredno po sprejemu v kaznilnico je kaznilniška uprava po navodilu ljubljanskega policijskega ravnateljstva dodelila karbonarjem za paznika Jakoba Zettla, ki je bil policijski zaupnik in je znal italijansko. Toda Zettel je že februarja 1822 izgubil službo paznika v grajski kaznilnici, ker je vzel večjo vsoto denarja Pietra Rinaldija.⁵⁵ Sedlnitzky

je zato v začetku 1823 pozval guvernerja Schmidburga, naj da skrbno opazovati zaprte Italijane in poroča o vsem, kar bi posredno ali neposredno izjavili v zvezi s tajnimi združenji in karbonarstvom; obenem naj sporoči tudi lastna opažanja in obvesti osrednje policijsko ravnateljstvo, če bi se mu karkoli zdelo sumljivo.⁵⁶ Ko je policija brez posebnega uspeha zaslíševala kaznilniško osebje, se je odpravil na grad sam policijski ravnatelj Schmidhammer: tudi njegov pogovor z zaprtimi Italijani ni bil posebno uspešen. Nekaj osnovnih podatkov o organizaciji karbonarjev in njihovih ciljih sta mu sicer posredovala Caravieri in Canonici, navedla celo nekaj imen italijanskih velikašev iz Neaplja in papeške države, ki naj bi bili aktivni člani tajnih združenj (Canonici, ki je po Schmidhammerjevem mnenju razmeroma mnogo vedel, je na željo policijskega ravnatelja tudi zapisal svojo izpoved), toda ostali niso hoteli povedati ničesar.⁵⁷ Rezia, Cechetti in Canova so sploh trdili, da so nedolžni, medtem ko se je zdela Rinaldiju kazen mnogo pretežka.⁵⁸ Podobno brezuspešen je bil pogovor z obema paznikoma (Matijem Močnikom in Lovrom Gorencem) in kuratom Pfeiferjem, saj so izjavili, da Italijanov niso slišali govoriti o politiki in karbonarstvu. Gubernij se je zato obrnil na škofijo s prošnjo, da pošlje na grad italijansko govorečega in zanesljivega duhovnika, ki bi si pridobil zaupanje italijanskih zapornikov, vendar škofija (kot je mogoče skleniti iz guvernerjevega poročila Sedlnitzkemu) »ni našla« primernega človeka.⁵⁹

V času, ko so bili na gradu zaprti italijanski »politični« zaporniki, je bilo grajsko poslopje močnejše zastraženo kot običajno (sprva so postavili stražo celo v hodnik in pod okna karbonarjev), kaznilniška uprava pa je zaprosila za povečanje števila paznikov.⁶⁰ Vsako nepravilnost naj bi odločno kaznovali: paznik Zettel, ki je vzel Rinaldijev denar, je moral v 24 urah zapustil grad in, ko je zmanjkalo nekaj Delfinijevih osebnih stvari, ki jih je kaznilniška uprava poslala v Benetke, so takoj uvedli preiskavo.⁶¹ Karbonarji se nad ravnanjem osebja niso pritoževali in so bili — kot je znano — posebno s Ciglerjem, ki je nastopil službo kaznilniškega kurata jeseni 1823, celo v prijateljskih odnosih.

Leto in pol zatem, ko je bil s sklepom sodišča v Veroni pomiloščen Alfredo Rezia, je cesar pomilostil tudi njegovih sedem tovarišev: vest o pomilostitvi je prispela v Ljubljano v začetku novembra 1824 in so jo takoj sporočili zaprtim, med katerimi je očitno izzvala precejšnje presenečenje. V navdušenju so naprošali gubernij, naj jim dovoli nakupe

v mestnih trgovinah, celo ogled gledališke predstave in omenjali, da bi radi obdarovali del kaznilniškega osebja. Oblasti so v skladu z navodili z Dunaja zavrile njihove prošnje in vseh sedem s posebnim transportom poslale proti Benetkam.⁶² Canonici, Delfini in Canova so bili izgnani z avstrijskega ozemlja, ostali pa so se v spremstvu policijskih uradnikov vrnili na svoje domove.

— — —

Maja 1824 je sodišče v Milanu obsodilo štirinajst pripadnikov t. i. »Società dei Federati« iz Brescie, Mantove in sosednjih krajev; trinajst med njimi je bilo najprej obsojenih na smrt, nato pa jim je bila kazen spremenjena v eno do štirih let zapor. Vseh trinajst so 28. maja 1824 (torej v času, ko je na gradu še prestajalo kazen prvih sedem karbonarstva obtoženih zapornikov) pripeljali v ljubljanske grajske zapore. Lodovico Ducco je bil obsojen na štiri leta zapor, Antonio Dossi, Vincenzo Martinengo Colleoni in Antonio Magotti na tri, Pietro Pavia, Alessandro Cigola, Gerolamo Rossa in Giovanni Bastasini na dve in Angelo Rinaldini, Francesco Peroni, Pietro Ricchiadei, Paolo Bigoni ter Giovanni Maffoni na eno leto.⁶³

Novodošleci so bili vse od začetka prestajanja kazni deležni nekoliko boljšega ravnanja kot njihovi predhodniki ob svojem prihodu. Delali in spali so skupaj z ostalimi jetniki, čeprav le jetniki, ki jih je izbral prezidij med »pravimi Kranjci« in niso znali ne nemško, ne italijansko. V določenih urah so se lahko sprehajali po grajskem dvorišču in obiskovali mašo v grajski kapeli. V odsotnosti obolelega dr. Verbitza jih je pregledal dr. Zhuber, ki je menil, da bi običajna jetniška prehrana pomenila ne le nevarnosti za njihovo zdravje, temveč bi ogrožala tudi njihovo življenje; tu so se pokazale oblasti manj popustljive. Sklenjeno je bilo, da bodo zdravi jetniki dobivali nekoliko izboljšano jetniško hrano in le oslabei in oboleli diabetno hrano, ki jo bo predpisal zdravnik.⁶⁴ S posebno strogimi varnostnimi ukrepi pa naj bi novodošlim Italijanom preprečili, da bi prišli v stik s sedmimi že tretje leto zaprtimi sonarodnjaki. Uprava je skrbno pazila, da se niso srečevali ob sprehodih in obisku maše ter hkrati trinajstim »novincem« prepovedala zadrževanje v bližini oken (okna »kranjske delavnice« so celo zastrli s ščitniki, ki so onemogočali pogled na dvorišče in ostalo kaznilniško poslopje).⁶⁵

Kljub strogemu nadzorstvu je uspelo zaprtim Italijanom ob sodelovanju paznikov in kaznilniškega kurata Ciglerja nekajkrat obiti

omejitve in predpise. Konec leta 1824 so tako oblasti odkrile, da si je Lodovico Ducco oskrbel pisalo in papir in odposlal pismo v Piacenzo, čeprav italijanskim zapornikom ni bilo dovoljeno pisati znancem in sorodnikom in zato tudi niso smeli imeti pisalnih potrebščin. Pismo naj bi iz zapora prenesel italijansko govoreči vojak mestnega garnizona, ki je bil na gradu na straži, Ducco pa naj bi mu ga izročil med sprehodom po grajskem dvorišču.⁶⁶ Preiskava je pokazala, da so Italijani s pomočjo sorodnice enega zaprtih grofice della Verme vzpostavili »pravi kanal« za pošiljanje pošte v Italijo in so s posredovanjem paznika Rescha in mestnega uradnika Colloreta odposlali več sporočil na grofičin naslov. Resch naj bi za Italijane kupoval tudi razne priboljške kot vino in čokolado.⁶⁷ V začetku leta 1825 so nato našli pri zaprtih Italijanih večje število knjig; vsaj nekatere med njimi naj bi jim brez vednosti uprave posredoval kaznilniški kurat Janez Cigler. Poročilo novega kaznilniškega direktorja Wagnerja med drugim omenja biblijo in dela Danteja, La Fontaina in Seneke.⁶⁸ Naperi oblasti, da bi ob sodelovanju nekaterih drugih zapornikov in paznikov od zaprtih izvedela kaj več o njihovi tajni dejavnosti in še neprijetnih somišljenikih, pa so ostali tudi tokrat brez uspeha.

Pet na eno leto strogega zapora obsojenih »federatov« so iz kaznilnice na gradu izpustili po prestani kazni maja 1825 in jih v spremstvu policijskih uradnikov napotili nazaj v Lombardijo. Kasneje so postopoma osvobodili tudi njihove tovariše.

III

Gradivo, na katerem temelji ta članek, ne dopušča razmišljanja o tem, kakšna je bila resnična krivda zaprtih Italijanov in v kakšni meri so bili posamezniki zavezani karbonarskim idejam in ciljem. »Karbonarje« jih na več mestih imenujem zato, ker so jih tako v dopisovanju označevale tudi oblasti in ker je vsaj prvih osem dejansko prestajalo kazen v grajskih zaporih pod obtožbo karbonarstva. V poročilih in uradni korespondenci so jih neredko označevali tudi kot »veleizdajalce« (»Hochverräter«), »politične zločince« (»Staatsverbrecher«) ali enostavno »italijanske zločince« (»italienische Verbrecher«).

Pod takšnimi oznakami in najverjetneje predvsem kot pripadnike karbonarjev so v gradu zaprte Italijane poznali in doživljali tudi v Ljubljani in širše na Kranjskem. Koliko in v kakšni obliki so vesti z gradu prodrle med ljubljanske meščane, je mogoče le ugibati. Gubernialna in policijska poročila tozadevno ne omenjajo mestnih govoric; kljub temu, da

je bilo kaznilniško osebje obvezano na molčečnost, pa je bržčas prenekatera vest o ravnanju z zaprtimi Italijani in njihovem obnašanju prodrla do radovednih mestnih prebivalcev. Le tako lahko razumemo zaskrbljenost guvernerja Sweerts-Sporka, ki je v pismu Sedlnitzkemu spomladi 1822 poročal, da je zaprtim za veliki teden dovolil obisk grajske kapele, saj bi odklonitev njihove prošnje nalletela v mestu na preveliko negotovanje.⁶⁹

O naklonjenosti prebivalstva italijanskim zapornikom med transportom proti Spielbergu piše v »Mojih ječah« Silvio Pellico, ki so ga spomladi 1822 skupaj z Maroncellijem prek slovenskega ozemlja prepeljali na Češko. Do Ljubljane sta z istim transportom potovala tudi Canova in Rezia, ki so ju nato zaprli na grad, medtem ko sta Pellicio in Maroncelli prebila noč v mestnih zaporih. Podobno kot v italijanskih in nemških deželah naj bi tudi v slovenskih pokrajinah spremljali obsojene s simpatijami in glasnim obžalovanjem njihove usode. Pellico med drugim omenja kratek postanek v Ljubljani, kjer se mu je zaradi svoje človečnosti posebej vtisnil v spomin mestni tajnik, ki ju je z Maroncellijem obiskal v zaporu.⁷⁰ Henrik Costa je leta 1868 opozoril v »Triglavu«, da se Pellicova omemba nanaša na mestnega uradnika Köstla, ki je začel svojo uradniško službo v času francoske okupacije; Pellicovo navdušenje nad sprejemom na Slovenskem pa bi bilo po Costi treba sprejeti s pridržki. Vsaj v Ljubljani naj bi ljubeznivi sprejem ne bil namenjen italijanskim zapornikom, temveč novo imenovanemu škofu Wolfu, ki je v istem času dopotoval iz Trsta.⁷¹

Med osebjem, ki je prihajalo v stik z jetniki, si je pridobil posebno naklonjenost zaprtih kaznilniški kurat Janez Cigler. Vrhovnik omenja, da so ga posamezniki obdarovali ob odpustu iz zapora, Canonici pa naj bi mu ob povratku domov poslal tudi dragoceno spominsko darilo s posvetilom.⁷² Cigler naj bi se od italijanskih zapornikov navzel svobodomiselnih nazorov in nato domnevno — v pogovoru s policijskim zaupnikom — kritično govoril o postopkih avstrijske oblasti ali celo izrazil simpatije do francoskega in italijanskega meščanskega gibanja. Oblasti mu poslej niso bile več naklonjene in in sam naj bi med znanci večkrat omenil strah pred ovajanjem. Po odhodu z gradu leta 1832 je dobil službo župnika v Višnji gori, kjer je ostal vse do svoje smrti.⁷³

O živem odmevu revolucionarnega nemira v Italiji v začetku dvajsetih let tako v Ljubljani kot v ožjem slovenskem prostoru pa nedvomno priča krožek »karbonarjev«, v katerem se je leta 1823 združil ožji krog ljub-

Janez Cigler

ljanskih semeniščnikov. Med člani društva omenjajo slovenski literarni zgodovinarji Prešernove sošolce: Jurija Grabrijana, Lovra Stupico, Matevža Svetličiča, Simona Vovka, Janeza Finka, Jožefa Burgerja in Simona Vilfana (po Kidričevem mnenju je spadal med karbonarje tudi leto starejši Ignac Holzapfel).⁷⁴ »Karbonarji« naj bi se v krožku vadili v slovenskem pisanju in govoru, širili med zaupniki (v rokopisu) slovenski časopis, prav verjetno pa naj bi med njimi krožila tudi Grabrijanova »Kranjska Slovenija«, ki po svoje ilustrira njihovo preroditeljsko zavest.⁷⁵ Po Pogačnikovem mnenju je njihova naslonitev »na skrivno revolucionarno demokratično združenje v Italiji« kazala, da je šlo »najprej za simpatijo in nato za skromno prilagoditev.«⁷⁶ Dejstvo, da so bili pripadniki in privrženci italijanskega gibanja zaprti prav na ljubljanskem gradu, naj bi problem po svoje aktualiziralo. Kot piše Kidrič, so se »karbonarji« leta 1824 »že oprijeli misli, da izpreme ne rokopisni časopis v tiskanega« in nalogo naj bi prevzel Holzapfel, ki je doštudiral poleti leta 1824. Na njegovo pobudo naj bi se nato pridružila znani akciji za dovolitev časopisa »Slavinje« tudi duhovnika Franc Ksaver Andrioli in kaznilniški kurat Janez Cigler.⁷⁷

Odmev revolucionarnih dogodkov v Italiji in epizoda z zaprtimi pripadniki in simpatizerji revolucionarnega italijanskega meščanstva v začetku dvajseth let 19. stoletja postajata tako zanimiv dogodek predmarčne slovenske stvarnosti, podobno kot je zgodovina grajske kaznilnice v 19. stoletju pozornosti

vredno poglavje še danes nenapisane, a vendar zelo razgibane zgodovine ljubljanskega gradu.⁷⁸

OPOMBE

1. Izjemi naj bi bili vojvodina Parma pod »paternalistično«, a zmerno vlado Marije Luise in Toscana, ki je tudi nadalje sledila svojo zmerno »liberalno« tradicijo. Giulio Trevisani-Stefano Canzio: *Compendio di Storia d'Italia*, Volume II, *Risorgimento italiano* di Stefano Canzio (naprej Canzio...), Edizioni la Pietra Milano 1965, str. 143. — 2. *L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalités* par Georges Weil, *Bibliothèque de Synthèse historique, L'évolution de l'humanité*, dirigée par Henri Berr, Édition Albin Michel-Paris 1938, str. 21–22; Silvio Pellico: *Le mie prigioni*, Introduzione, commento e appendice a cura di Giuseppe Moppurgo, Edizione scolastiche Mondadori, Verona 1969, str. 11. — 3. *Les mémoires de l'Europe*, IV, *L'Europe des Révolutions*, Robert Laffont-Paris 1972, str. 480. — 4. *Rome, Naples et Florence* par Stendhal, Nouvelle Édition, J. J. Pauvert-Paris 1955, str. 111–112. — 5. *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, Hrsg. von dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich, 2. Theil, *Frieden Aera 1816–1848*, Erster Band, Wien 1881. V spomenici z naslovom »Profession de foi«, ki jo je 15. decembra 1820 poslal carju Aleksandru, piše Metternich med drugim tudi naslednje: »Nous n'avons point touché encore, dans le présent Mémoire à l'un des instruments à la fois plus actifs et les plus dangereux dont se servent les révolutionnaires de tous les pays avec un succès qui aujourd'hui n'est plus contestable. Ce sont les sociétés secrètes, puissance véritable, et d'autant plus dangereuse, qu'elle agit dans les ténèbres, qu'elle ruine toutes les parties du corps social, et dépose partout les germes d'une gangrène morale, qui ne tardera pas à se développer et à porter ses fruits...« (str. 409 sl.). — 6. A. Jardin-A. J. Tudesq: *La France des notables (1815–1848)*, Nouvelle histoire de la France Contemporaine 6, Édition du Seuil 1973, str. 66. — 7. Za razlike v gledanjih: Angelo Ottolini: *La Carboneria dalle origini ai primi tentativi insurrezionali (1797–1817)*, Collezione storica del risorgimento italiano, Volume XVI, Serie I, Modena 1936; Jacques Godechot: *Historie de l'Italie moderne (1770–1870)*, Le risorgimento, Hachette, Paris 1971; *L'Éveil des Nationalités et le mouvement libéral (1815–1848)* par Félix Ponteil, *Peuples et Civilisations* 15, Nouvelle édition, str. 125 sl. — 8. Adolf v. Wiedemann-Warnhelm: *Die staatsgefangenen Italiener auf dem Kastell in Laibach (1822–24)* — (Naprej: Wiedemann-Warnhelm...), *Mitteilungen des Institutes für oesterreichische Geschichtsforschung*, Band XXXIV, Innsbruck 1913, str. 236. Povzetek te razprave je leta 1913 prinesla tudi »Laibacher Zeitung«: gl. »Laibacher Zeitung«, N. 178, 5. August 1913, str. 1637. — 9. Wiedemann-Warnhelm, cit. delo, str. 327. — 10. Prav tam, str. 329. — 11. AS,

Arhiv SR Slovenije Gubernijski arhiv, Reg. VIII, fasc. 16-5 (1524, 1821/22, št. 17040/1821 (tiskan letak z imeni obsojencev in sodbo sodišča v Benetkah). Uradna priloga k »Laibacher Zeitung«, 15. Jänner 1822, str. 18—19. — 12. Canzio, nav. delo, str. 327—250. AS, Dež. preds. št. 777/1824 (tiskan letak z imeni obsojencev in sodbo sodišča v Milanu). — 13. Časopisi, po katerih so prevzeti članki, so običajno označeni le s kraticami: npr. »W. Z.«, »Oest. B.«, »Wdr.« ali »B. v. T.«, nekateri članki pa so tudi brez oznak. Poročila in novice, ki jih je prinašala »Laibacher Zeitung« o »ljubljskem kongresu«, so bila seveda večkrat prevzeta tudi direktno. Več o pisanju »Laibacher Zeitung« o »ljubljskem kongresu«: Vladimir Šenk: Kongres Svete alianse v Ljubljani, Ljubljanska knjigarna (brez datuma), str. 37 in naprej. — 14. »Laibacher Zeitung«, N. 64, 18. August 1820, str. 268—270. — 15. »Laibacher Zeitung«, N. 90, 10. November 1820, str. 366—368. — 16. »Laibacher Zeitung«, N. 29, 9. April 1822, str. 120. — 17. »Laibacher Zeitung«, N. 60, 28. Juli 1820, str. 249. — 18. »Laibacher Zeitung«, N. 71, 5. September 1820, str. 297—300; za odmev demonstracije: Canzio, nav. delo, str. 202—203. — 19. »Laibacher Zeitung«, N. 73, 12. September 1820, str. 245—47. — 20. AS, Dež. preds. policijski akti, fasc. 9 (1821—25), — 21. ZAL, (Zgodovinski arhiv Ljubljane) Ljubljana (LJ), Reg. II, Fasc. 3 (1821), fol. 127 do 178. — 22. AS, Gub. arhiv, Reg. VIII, fasc. 16-5 (1524), 1821/22, št. 15539/1821. — 23. Kopija tiskane letaka na istem mestu. — 24. Isto. — 25. Isto. — 26. Prav tam, št. 3510, 6183, 5609, 7356, 8346, (vse 1822). Škofov imprimatur potrjuje, da je to »Apostolsko pismo iz Latinskiga na Slovensko svesto predstavljeno«, medtem ko se v nemškem dopisovanju v glavnem govori o »krainiche Sprache«, (ko gre za Kranjsko), »slavisches Sprache«, (ko gre za Koroško) ali »landes Sprache«. Bulo so prevedli v slovenščino v Ljubljani, ker v Celovcu oz. krški škofiji niso našli ustreznega prevajalca. — 27. Isto kot op. 23. — 28. Uradna priloga k »Laibacher Zeitung«, 15. Jänner 1822, str. 18—19. — 29. »Neprijazno lice stare Ljubljane: njene kaznilnice«, »Slovenec«, št. 281/1942, str. 2. — 30. »Laibacher Zeitung«, 30. Oktober 1868, št. 251, str. 1851—52. — 31. Konservatorski del idejnega projekta za ljubljanski grad (7), Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana (Biro za obnovo ljubljanskega gradu), brez datuma in oštevilčenja strani. Publikacija vsebuje mnoge zanimive podatke o zgodovini grajskega poslopja. — 32. »Carniolia« III, N. 65, 11. December 1840, str. 257. — 33. Prav tam, str. 257—8. Da so jetniki pretežno prihajali s podeželja, je mogoče sklepati po dopisovanju; da so bili med njimi mnogi Slovenci, pa je npr. poleg tega razvidno tudi iz ohranjenega seznama jetnikov iz leta 1824, kjer sledimo številna slovenska imena: ZAL LJ Reg. I, fasc. 243 (1814—26), fol. 589—92. — 34. »Illyrisches Blatt«, 13. Oktober 1820, str. 165—66. — 35. ZAL LJ Reg. I, fasc. 243. (1814—26), fol. 199 a. — 36. ZAL LJ prav tam, fol. 346. — 37. »Carniolia« III, N. 66, 14. December 1840, str. 261—2. — 38. Leta 1817 so tako ljubljanski »kocarji« poizkušali preprečiti

sotovarišu Andreasu Strohbachu opravljanje druge preizkušnje za vodjo dela v kaznilniški kocarski delavnici in mu grozili, da če v kaznilnici na gradu ne bo uspel pri preizkušnji, tudi v mestu ne bo dobil več dela. ZAL LJ Reg. I, fasc. 243 (1814—26), fol. 273, 276, 280. Iz dopisovanja so razvidne tudi druge nemajhne težave, ki jih je imela uprava kaznilnice z organizacijo dela v kaznilniških delavnicah zaradi nasprotovanja mestnih obrtnikov. — 39. »Carniolia« III, N. 66, 14. December 1840, str. 262. — 40. Wiedemann-Warnhelm, nav. delo, str. 331. — 41. AS, Dež. preds. št. 194/1822. — 42. Prav tam, št. 141/1822. — 43. Prav tam, št. 242/1822. Epizodo omenja tudi Wiedemann-Warnhelm, ki je svojo razpravo napisal na podlagi dunajskih arhivov (policijski arhiv in arhiv notranjega ministrstva). Nav. delo, str. 332. — 44. AS, Dež. preds. št. 193/1823. — 45. Prav tam, št. 177/1822. — 46. Wiedemann-Warnhelm, nav. delo, str. 328—330. — 47. Dizionario biografico degli Italiani 18, (Istituto della enciclopedia italiana), Roma 1975, str. 194—96. — 48. Atto Vanucci: I martiri della libertà italiana (1794—1848), Volume Primo, Milano 1887, str. 384—385. — 49. Wiedemann-Warnhelm, nav. delo, str. 333. — 50. AS, Dež. preds. št. 1689/1822. — 51. Prav tam. — 52. Prav tam. — 53. AS, Dež. preds. št. 75/1823, 113/1823. — 54. Wiedemann-Warnhelm, nav. delo, str. 335. — 55. AS, Dež. preds. št. 253/1822, 192/1823. — 56. Prav tam, št. 152/1823. — 57. Prav tam, št. 192/1823. — 58. Prav tam, št. 193/1823. — 59. Prav tam. — 60. Prav tam, št. 227/1822, 280/1822. — 61. Prav tam, št. 874/1822. — 62. Prav tam, št. 1555/1824, 1570/1824. — 63. Prav tam, št. 777/1824. — 64. Prav tam, št. 950/1824, 969/1824; AS, Dež. preds. policijski akti, fasc. 9 (1821—25), št. 13/1824 (sporočilo o ravnanju z zaprtimi Italijani oblastem v Brnu). — 65. AS, Dež. preds. št. 950/1824. — 66. Prav tam, št. 1793/1824. — 67. Prav tam, št. 5/1825. — 68. Epizodo s Ciglerjem in posojanjem knjig italijanskim zapornikom je v literaturi prvi omenil Anton Slodnjak (Prešernovo življenje, Ljubljana 1964, str. 17). Gl. tudi: Dante 1265—1965, Študijska knjižnica v Kopru ob 700-letnici pesnikovega rojstva, Napisal in uredil Srečko Vilhar, Koper 1965, str. 16 in AS, Dež. preds. 53/1825. — 69. Wiedemann-Warnhelm, nav. delo, str. 333. — 70. Silvio Pellico, nav. delo, str. 173—74. — 71. »Triglav«, III, N. 48, 14. November 1868. — 72. Janez Cigler, slovesni pisatelj. V spomin stoletnice njegovega rojstva spisal Ivan Vrhovnik, v Ljubljani 1892, str. 9—10. — 73. Matjaž Kmecl, Ciglerjeva »Sreča v nesreči«, spremna beseda k: Janez Cigler »Sreča v nesreči«, Mladinska knjiga (zbirka Kondor, 141), Ljubljana 1974, str. 99. — 74. Prešern (1800—1838), Življenje pesnika in pesmi, spisal France Kidrič, Ljubljana 1938, str. 69. Jože Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva 2, Založba Obzorja 1968, str. 85. — 75. Kidrič: Prešern, str. 69 in objava »Kranjske Slovenije« v Novicah XX, list 39, 24. septembra 1862. — 76. Pogačnik, nav. delo, str. 85. — 77. Kidrič: Prešern, str. 69. — 78. Grad je služil v 19. stoletju kot jetnišnica od 1815—1849 in nato od 1868 do potresa 1895.

OB SEDEMDESETLETNICI TIVOLSKE RESOLUCIJE

FRANC ROZMAN

Kadar pomislimo na tivolsko resolucijo, takoj pomislimo na odnos socialne demokracije do nacionalnega vprašanja. Reči je treba, da se v zadnjih letih zlasti v zahodnem svetu tej problematiki posveča precej časa in prostora.¹ Marksizem dolgo časa nacionalnemu vprašanju ni pripisoval posebnega pomena in tudi Marx in Engels tej problematiki nista posvetile posebne pozornosti. Znale so njune ideje o slovanskih narodih v Avstriji, ki sta jih izrekla ob revoluciji 1848/49 in od njih v bistvu nista do svoje smrti odstopila. Nekako do preloma stoletja je nacionalno vprašanje še ostajalo v idejnih okvirih obeh klasikov marksizma, potem pa je prišlo do iskanj novih razlag in stališč. Šele abrupten razpad druge internacionale ob izbruhu prve svetovne vojne je pomenil konec iluzije, da se mednarodna solidarnost proletariata lahko uveljavi proti silam meščanskega nacionalizma. Leva socialistka Roland-Holstova je leta 1915 zapisala, da je »sedanja svetovna vojna dokazala samo, da je mednarodna misel neskončno manj zakoreninjena v proletariatu, kot smo pa mislili pred desetimi leti.«² Med teoretiki druge internacionale je vsekakor treba omeniti tri, ki so marksistično teorijo o nacionalnem vprašanju razvijali naprej, to so Karl Kautsky, Karl Renner in Otto Bauer, vsi trije iz avstrijskega prostora in zadnja dva pomembna voditelja avstrijske socialne demokracije. Zanimivo in važno za nas je tudi zategadelj, ker so jih poznali in brali tudi naši socialni demokrati in iz njihovih idej prilagajali taktiko JSDS do nacionalnega vprašanja. Kautsky je v tradiciji nazorov Marxa in Engelsa ocenjeval nastanek nacionalne države kot ireverzibilen proces in po njegovem mnenju bodo nacionalne države zamenjale nadnacionalne enote. Vztrajal je pri mnenju, da je nacionalnost pojav, povezan izključno z eksistenco kapitalizma in zato nacionalnost samo posredno tangira interese delavskega razreda.³ Iz drugačnih izhodišč sta izhajala Renner in Bauer, pri čemer se je prvi bolj zadržal pri državno pravnem pojmovanju naroda in je iskal rešitve za zaključen gospodarski prostor dvojne monarhije, medtem ko je Bauer po mnenju H. Mommsena skušal Rennerjeva stališča spraviti v sklad z marksističnimi stališči.⁴ Bauerjevo knjigo »Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie« ima Mommsen za odločilno revizijo v marksistični teoriji naroda. Odločilna razlika od Marxa je v tem, da je Bauer menil, da socializem ne bo odpravil narodov v korist kozmopolitičnih struktur, ampak se

bo narod šele v socializmu lahko polno socialno in kulturno uveljavil. V nasprotju z Rennerjem pa je Bauer tudi poudarjal različnost nacionalnih kultur. Bauerjevo prepričanje, da bodoči razvoj ne bo šel v smeri nacionalnega poenotenja, temveč nacionalne diferenciacije, je historični razvoj potrdil.

Tudi Viktor Adler je od 1907 zahteval revizijo brnskega programa in je podobno kot Renner predlagal za izhodiščno linijo načrt ustavnega odbora parlamenta v Kromerizu iz leta 1848, kar je Renner skušal dopolniti tudi s personalistično avtonomijo. Kmalu pa se je pokazalo, da se v imperialistični epohi nacionalna problematika ni dala več zajezi le s konstitucionalnimi in demokratičnimi sredstvi.⁵

Tudi na Slovenskem se je socialna demokracija morala hitro soočiti z nacionalnim vprašanjem, čeprav je vsaj na začetku mislila drugače in poudarjala le mednarodno solidarnost proletariata. Dejstvo je, da JSDS kljub zvenecu imenu svojega organizacijskega področja dela ni razširila nad dobršnim delom slovenskega etničnega ozemlja. Tako se nikoli ni postavilo vprašanje o organiziranju JSDS na Koroškem z izjemo agitacije ob volitvah, sicer pa je bila socialnodemokratska organizacija nemška. Precej podoben primer je bila Štajerska, kjer se je JSDS morala petnajst let boriti, da si je izborila celjsko okrožje, medtem ko je bil severnejši del organizacijsko v rokah graške deželne organizacije.

Aneksijska kriza, ki je v dobršni meri pospešila špekulacije meščanskih političnih strank o bližnjem preustroju monarhije iz dualizma v trializem ali subdualizem, je tudi JSDS silila v bolj definirano stališče o bodoči viziji razvoja jugoslovanskih narodov v monarhiji. Misliti je bilo treba na skupno stališče s hrvatsko in novo ustanovljeno bosansko socialno demokratsko stranko. Tako se je izoblikoval predlog po sklicanju posebne konference jugoslovanskih socialnih demokratov, za kar sta dali idejo JSDS in hrvatska SDS, neodvisno od dunajskega vodstva stranke, kar je pomembno, saj je bilo takšnih samostojnih akcij malo. Dejstvo, da je od ideje do realizacije trajalo skoraj vse leto 1909, kaže, da stvar sploh ni bila enostavna in da je dunajsko vodstvo imele številne pomisleke.

Na sedmem zboru JSDS v Ljubljani od 31. januarja do 2. februarja 1909 je bilo sklenjeno, da se problemi in vprašanja, ki jih je izzvala aneksija, prediskutirajo na konferenci vseh

zainteresiranih socialno demokratskih strank in se zavzame skupno stališče.⁶ V tem smislu je Etbin Kristan poslal dunajskemu vodstvu, konkretno strankinemu tajniku Ferdinandu Skaretu, 13. februarja 1909 pismo, v katerem pravi, da jugoslovanski sodrugi ne morejo enostavno ignorirati vseh problemov, ki so zdaj nastali in da te stvari ne zadevajo le jugoslovanskih, ampak vse sodruge v Avstro-Ogrski ter sprašuje, če je dunajsko vodstvo principialno pripravljeno udeležiti se te konference in kateri čas mu najbolj ustreza.⁷ V drugem pismu čez mesec dni, točneje 15. marca 1909, je Etbin Kristan sporočil, da so se vodstva JSDS in hrvatske SDS ter bosanske SDS domenila, da skličejo konferenco za velikononočne praznike. Predvideni sta bili dve točki dnevnega reda: Aneksija Bosne in Hercegovine in njene posledice ter Kulturno in nacionalno vprašanje Jugoslovancev.⁸ Konferenca je bila nato večkrat preložena, preden se je končno 21. in 22. novembra 1909 vendarle sestala v Ljubljani, čeprav so bili najprej predvideni Trst, Reka in Opatija.

V začetku septembra 1909 je bil v Smichovu v Pragi zbor češke socialne demokracije, od katerega je JSDS pričakovala, da bo utrdil personalističen princip nacionalnega vprašanja. Ob tem je »Rdeči prapor« pisal: »Ako doseže osebnostno načelo v stranki splošno priznanje, bo to jako važen korak. Po našem prepričanju je to sploh edina socialistična rešitev narodnega vprašanja, dočim je avtonomija na teritorialni podlagi le kompromis s tradicionalnimi domovinskimi nazori. Če se spozna v osebnostnem principu rešitev problema, se nam kaže, da ima današnja Avstro-Ogrska prav poseben pomen in poklic, na njenem ozemlju se ima izvršiti eksperiment, ki ima postati merodajen za narodno pravni razvoj cele Evrope, morda celo zemlje. Pokazalo se bo pa tudi po strogem študiju tega problema, da sploh ni rešitve *nacionalnega vprašanja brez socializma*, če se išče v resnici pravica in svoboda.«⁹ Ta pričakovanja se niso uresničila in velika večina čeških socialnih demokratov je bila za avtonomijo čeških dežel, ni se pa dokončno mogla odločiti, ali naj se to zgodi na teritorialnem ali personalnem principu. Predlagatelj resolucije, ki ni bila sprejeta, je bil Bohumil Šmeral, ki je češke socialne demokrate nato zastopal na ljubljanski konferenci.

Čeprav ni mogoče reči da je v neposredni zvezi s pripravami na ljubljansko konferenco, je vendar treba omeniti ustanovitev štajerske deželne organizacije v okviru JSDS. Problem organizacijske razdelitve med graško deželno organizacijo in JSDS je bil odprt že več kot

deset let, vse od 1897, ko se je avstrijska socialna demokracija razdelila na nacionalne stranke. Vendar pa se štajerska deželna organizacija ni mogla sprijazniti z dejstvom, da v celjskem okrožju ne bi imela svojih in samo svojih organizacij, po drugi strani pa se vprašanje mariborskega okrožja s slovenske strani ni nikoli postavilo. Dunajsko strankino vodstvo pa se o tem vprašanju vsaj javno ni nikoli opredelilo in tako je bil južni del Štajerske organizacijsko stalno pod vprašanjem. V zasavskih premogovnikih in v industrijskih obratih okrog Celja se je JSDS vendar dovolj trdno zasedrila in končno je sklicala 28. marca 1909 v Celju ustanovno konferenco štajerske deželne organizacije JSDS.¹¹ Tudi po tem se graška deželna organizacija še ni sprijaznila in šele od 1911 prenehajo na deželnih konferencah štajerske nemške organizacije zahteve, da pripada celjsko okrožje njej. Po drugi strani se je takrat začel pojav ustanavljanja narodno delavskih organizacij, ki so imele največ odziva na nacionalno ogroženem ozemlju in deželni predsednik Schwarz je tudi v tem pojavu pravilno videl strah JSDS, da bi izgubila nekaj svojega članstva in tudi to naj bi pospešilo ljubljansko konferenco.¹²

Tivolska resolucija, kakor je dobilo ime stališče sprejeto na ljubljanski konferenci, je formulirana v marsičem nejasno in se je zato tudi različno interpretirala. Če na kratko povzamemo: tivolska resolucija v programatičnih točkah pravi, da: 1. avstroogrski Jugoslovani imajo za končni cilj svojega narodnopolitičnega stremjenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovancev ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. 2. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod ne glede na vse umetno napravljene državno-pravne in politične pregrade, želeči skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov. 3. K temu končnemu cilju nas vodi le neumorno delo in boj na podlagi obstoječih realnih političnih razmer in naprav sedanje dualistične Avstro-Ogrske, boj za popolno demokratizacijo vseh narodnih, državnih in političnih institucij.¹³

Vsekakor bi bilo treba opraviti kritično sočlenje stališč Kristana in tudi Demetroviča s takratnimi študijami Bauerja in Rennerja pa tudi Kautskyja, da bi odstrli, koliko je v njej povsem novih gledanj in koliko sledijo glavnim teoretikom avstromarksizma. Ko pravi Enver Redžić,¹⁴ da je tivolska resolucija politična zabloda in zgodovinska zgrešenost, le ne upošteva dovolj takratne politične situacije in položaja jugoslovanskih socialno demo-

kratskih strank v okviru avstrijske socialne demokracije, podobno kot ji je tudi neupravičeno pripisovati, da je stališčična, kot to počne Stojan Kesić.¹⁵ Etbina Kristan je že znatno prej, na IX. zboru avstrijske socialno demokratske skupne stranke na Dunaju leta 1903 v debati o dualizmu, kjer se je stranka izjavila za odcepitev od Ogrske in se tako odločila za maloavstrijski koncept, v debati opozoril, da so Jugoslovani že tako preveč razdeljeni in se mu zrahljanje odnosa med Avstrijo in Ogrsko zdi za jugoslovanske socialiste še slabše. »Čeprav na prvi pogled ločitev ni videti zaželeno, z višjega vidika ne preostane nič drugega kakor razdeliti to slučajno zlepljeno telo v njegove naravne dele, šele tedaj se bodo deli, ki spadajo skupaj, spet svobodno združili. Kajti menimo, da moderna Avstrija — morebiti to sploh ne bo Avstrija — lahko nastane le, če se nemoderna, fiktivna Avstrija razruši.«¹⁶

Mnogo drugače tudi leta 1909 Kristan ni mislil in njegova vizija svobodnih narodov v bodočem socializmu je samo razpotje med ustaljenim mišljenjem, da bo socializem rešil nacionalno vprašanje v kozmopolitični skupnosti ekonomsko, politično in kulturno svobodnih ljudi, in med novejšo koncepcijo, da tudi takrat narod ne bo izginil v socialističnem občestvu. Podobno je stališče drugega pomembnega tvorca tivolske resolucije Juraja Demetrovića, ki ga je podal v praški socialistični reviji »Akademie« in po katerem se v tivolski resoluciji zahteva za avstrijske Jugoslovane narodna avtonomija po personalističnem principu. To pa bo mogoče uresničiti šele, ko se bo vsa Avstro-Ogrska spremenila v demokracijo federacijo enakopravnih in svobodnih narodov. Istočasno pa naj bi potekal boj za proletarski socializem na gospodarskem področju, končna rešitev jugoslovanskega vprašanja pa bo dosežena v mednarodnem socializmu. Po Demetroviću se bo ta razvoj izvršil postopoma, v fazah.¹⁷

V svojem poročilu notranjemu ministru je kranjski deželni predsednik Schwarz povsem točno zapisal, da se socialna demokracija zavzema za zedinjevanje Jugoslovancev na kulturnem področju, čeprav po njegovem mnenju megljeno sestavljena resolucija dopušča tudi ustanovitev nove državne tvorbe na jugu monarhije.¹⁸ Nekateri predstavniki so v svojih govorih posebej pledirali za solidarnost proletariata in proti pojavljanju šovinističnih idej, kar je zlasti moral občutiti Bohumil Šmeral s svojimi izkušnjami ob smihovskem zboru češke socialne demokracije. Dimitrije Tucović s sklepi konference sicer ni bil preveč zadovoljen, v jugoslovanski kulturni skupnosti pa

je videl za Srbe iz kraljevine izhod iz blokade iz osamljenosti.¹⁹ Kot je iz spodaj objavljenih pisem razvidno, so socialni demokrati v monarhiji čutili potrebo formulirati svoje stališče pred sestankom vseh balkanskih socialnih demokratov. Taktična razhajanja in težavnost skupne politične akcije ali vsaj naravnostnost so vidna tudi v pismu Etbina Kristana Skaretu, kjer se zavzema za vodilno vlogo avstrijskih socialnih demokratov pri reševanju balkanskega vprašanja.²⁰ Najbrž niso bile finance vzrok, da Kristan ni šel na balkansko konferenco v Beograd. Vsekakor pa tivolska resolucija razmišljanj o nacionalnem vprašanju v JSDS ni prekinila, ampak so jih politični dogodki do izbruha prve svetovne vojne še spodbudili. Kritična stališča v »Naših zapiskih« in »Vedi«, ki so jih izražali zapiskarji, Cankar in Milan Lemež, so od megljenih, v daljnjo bodočnost uprtih iskanj, šla v smer samoodločbe naroda.

OPOMBE

1. N. pr. G. Haupt, M. Lowy, C. Weill, *Les marxistes et la question nationale 1848—1914*, Paris, 1974; *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei*, Frankfurt, 1974; H. Mommsen, Otto Bauer, Karl Renner und die sozialdemokratische Nationalitätenpolitik in Österreich von 1905 bis 1914 in *Studies in East European Social History*, Leiden, 1977, str. 3—32; isti, *Sozialismus und Nation in Soziale Bewegung und politische Verfassung. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt*, Conze Festschrift, Stuttgart, 1976, str. 653—676; isti, *Nationalitätenfrage und Arbeiterbewegung in Studien zu Jakobinismus und Sozialismus*, Berlin, Bonn, Bad Godesberg, 1974, str. 189—218. — 2. Cit. po G. Haupt, *Der Kongress fand nicht statt*, Wien, Frankfurt, Zürich, 1967, str. 172. — 3. Mommsen, *Sozialismus und Nation*, str. 674. — 4. Prav tam, str. 672 ss. — 5. Mommsen, O. Bauer, K. Renner ... str. 15. — 6. *Zgodovinski arhiv KPJ*, tom 5, Beograd, 1951, str. 171. — 7. *Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien*, (AVA), SD Parteistellen, Karton 106. — 8. Prav tam. — 9. Rdeči prapor, št. 90, 28. 8. 1909. — 10. Mommsen, O. Bauer, K. Renner ... str. 29. — 11. Rdeči prapor, št. 24, 24. 3. 1909. — 12. AVA, Fond ministrstva za notranje zadeve Mdl Pr. N. 13359/MI, (za opozorilo se zahvaljujem prof. dr. J. Pleterskemu.) — 13. *Zgodovinski arhiv*, V, str. 202. — 14. Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje*, Sarajevo, 1977, str. 210—216. — 15. Stojan Kesić, *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914 godine*, Beograd, 1976, str. 286 do 288. — 16. *Zgodovinski arhiv*, V, str. 116. — 17. Juraj Demetrović, *Problem Jihoslovanstva a sociální demokracie*, Akademie, 14, 1910, št. 4, str. 145—149. (Za opozorilo se zahvaljujem prof. dr. J. Pleterskemu.) — 18. Gl. op. 12. — 19. *Zgodovinski arhiv*, V, str. 192—193. — 20. Gl. op. 7.

PRILOGE

V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, XIII, 1973, str. 239—243 sem podpisani objavil tri pisma o tivolski resoluciji. Med tem časom je postal dostopen arhiv socialistične stranke Avstrije, ki se hrani v Splošnem upravnem arhivu (Allgemeines Verwaltungsarchiv) na Dunaju in je v njem najti tudi precej materiala o delavskem gibanju na Slovenskem. Tako sem našel tudi pričujoča pisma, ki dodatno osvetljujejo ljubljansko konferenco novembra 1909. Tri od teh

pisem je pisal Etbín Kristan dunajskemu strankinemu vodstvu, v strankin arhiv pa jih je uvrstil njen takratni tajnik Ferdinand Skaret. Zadnje pismo je bolj osebno in ga je Etbín Kristan pisal Skaretu kot prijatelju. Uvrstil sem ga pa zato, ker so v njem Kristanovi pogledi na sklic balkanske konference. Vsa pisma so pisana z roko in so objavljena z vsemi originalnimi okrajšavami in tudi nekaterimi nedoslednostmi, kot npr. Hercegovina in Herzegovina. Hranijo se v fondu SD Parteistellen, Karton 106.

I

Pismo Etbína Kristana Ferdinandu Skaretu iz Ljubljane, 13. 2. 1909.

Werte Genossen!

Der VII. südslavische sozialdemokratische Parteitag, Welcher am 31. 1., 1. 2. u. 2. 2. 1. J. Laibach tagte, beschäftigte sich auch mit der politischen Lage und mit den Fragen, welche durch die Annexion von Bosnien und Herzegovina ausgelöst wurden. Die südslavischen Genossen können all die Probleme, welche von den bürgerlichen Parteien erörtert, poussiert und bekämpft werden, die Pläne der Regierungen, die Kriegshetzen u. s. w. nicht einfach ignorieren.

Sie bedürfen aber, um erfolgreich Stellung nehmen zu können, vor allem einer gegenseitigen Verständigung, was ohne weiteres verständlich wird, wenn man in Betracht zieht, daß z. B. die eben erst konstituierte soc. dem. Partel von Bosnien und Herzegovina eine Resolution annahm, welche »die Autonomie von B. u. H. im Verbands der autonomen österreichischen Kronländer« fordert. Wir haben also hier die Brüner, dort die Sarajevoer Resolution. Der Parteitag hat nun durch einen Beschluß unsere Parteileitung beauftragt, alles aufzubieten, damit eine Konferenz der tangierten sozialdemokratischen Parteien stattfinden und die Leitung der Partei in Kroatien-Slavonien wendet sich an uns mit dem Ersuchen die Abhaltung einer solchen Konferenz nach Möglichkeit zu beschleunigen. Wir sind nun der Ansicht, daß diese Angelegenheiten nicht nur die südslavischen, sondern alle Genossen in Österreich-Ungarn interessieren und laden Sie daher im Sinne unseres Parteitagebeschlusses höflichst ein, uns mitzuteilen, ob Sie prinzipiell an einer solchen Konferenz teilnehmen möchten und welcher Zeitpunkt Ihnen im bejahenden Falle als der geeignetste erschiene. Als entsprechende Konferenzorte wurden Fiume, Abbazia, Triest vorgeschlagen. Diese Einladung richten wir auch an die übrigen Brüderparteien von Österreich-Ungarn (inkl. Bosnien) und Serbien.

Mit. soz. dem. Grüße

Etbín Kristan

II

Etbín Kristan Ferdinandu Skaretu iz Ljubljane 15. 3. 1909.

Werte Genossen!

Wie wir Ihnen schon berichteten, wurde unserer Parteileitung der Auftrag zuteil, eine Konferenz aller südslavischen und sonstigen an der Angelegenheit der Annexion von Bosnien interessierten Parteien anzubahnen. Nach dem wir die Zustimmung der Genossen aus Kroatien u. Bosnien erhalten haben, beruft unsere Exekutive für die beiden Osterfeiertage eine Konferenz nach Laibach ein und proponiert folgende Tagesordnung:

1. Die Annexion von Bosnien — Herzegovina und deren Folgen.
2. Die kulturelle und nationale Frage der Südslaven.

Wir geben uns der sicherer Erwartung hin, daß Sie diese allgemeine Interessen berührende Konferenz entsprechend beschicken werden und bitten Sie, uns sobald als

möglich Ihre Delegierten bekannt zu geben, damit wir ihnen die Einladungen zusenden können.

Mit soz. dem. Gruss im Auftrage der südsl. soz. dem. Parteilexekutive

Etbin Kristan

III

Etbin Kristan Ferdinandu Skaretu iz Ljubljane 6. 8. 1909.

Werte Genossen!

Nachdem die kroatischen Genossen schon wiederholt die Einberufung der südslavischen sozialdemokratischen Konferenz urgieren, deren Dringlichkeit auch auf dem bosnischen Parteitag betont wurde, bitten wir Sie höflichst, uns Ihre Ansicht bezüglich des Datums der Einberufung mitzuteilen. Für uns ist die Sache wichtig denn wir können nicht die Blinden und Tauben mimen angesichts eines Problems, welches bei uns täglich zur Diskussion steht. Auch geht es nicht, daß wir stets in Gefahr sind, als Sozialdemokraten miteinander in Widersprüche zu geraten. Dann kann aber nur durch eine Konferenz vorgebeugt werden, in welcher wir uns über die Sache aussprechen und zu einer gemeinsamen Formel gelangen. **Die Konferenz kann auf keinen Fall mehr auf die lange Bank geschoben werden** (podčrtal Skaret op. F. R.) Wir können es begreifen, daß den übrigen Genossen die Angelegenheit nicht so dringlich erscheint, wie der südslavischen, die direkt tangiert sind. Aber wir müssen zu dieser Konferenz gelangen und wenn Sie uns für die Einberufung keinen Vorschlag machen können, daß müßten wir Sie im Einvernehmen mit den davon zunächst berührten Bruderparteien anberäumen. Wie wir Ihnen schon mitgeteilt haben, soll die Konferenz vor allem einen informativen Charakter haben. Für die österreichisch-ungarischen Südslaven ist eine baldige Veranstaltung der Konferenz umso wichtiger, als von **den serbischen und bulgarischen Genossen eine Balkankonferenz** (podčrtal Skaret op. F. R.) geplant u. wahrscheinlich in naher Zeit auch einberufen werden wird.

Im Auftrage der Exekutive der südslavischen soz. dem. Partei

Etbin Kristan
Ivan Mlinar

IV

Etbin Kristan Ferdinandu Skaretu iz Ljubljane 21. 12. 1909.

Lieber Freund!

Die Balkankonferenz in Belgrad soll soweit ich unterrichtet bin nicht nur ein Kartell der sozialdemokratischen Parteien der Balkanländer bezwecken, sondern sich in ersten Reihen mit politischen Fragen befassen — ich glaube für einen Balkanbund Propaganda machen. Ich muß gestehen, daß ich nicht ganz ohne Sorgen bin und würde die Anwesenheit österreichischer Delegierter durchaus für wünschenswert halten. Ich wäre selbst sehr gern nach Belgrad gefahren, weil mir sehr daran gelegen wäre, daß in der südslavischen Frage wir, österreichischen Sozialdemokraten die Führung, behielten. Leider erlauben mir meine Verhältnisse die Reise nicht, denn die Arbeiter Zeitung teilte mir auf eine Anfrage mit, daß sie nur einen Bericht nach dem gewöhnlichen Satze akzeptieren könnte und damit lassen sich die Kosten einer solchen Reise nicht decken. Da ich nun nicht dort sein kann, würde ich es doppelt begrüßen, wenn Ihr einen Vertreter entsenden würde, der bei eventuell aufstehenden heiklen Momenten vermitteln und bei den zu erwartenden Beschlüssen auch für die entsprechende Betonung internationaler proletarischer Solidarität Sorge tragen würde.

Aus Kroatien wurde mir zugeteilt, daß Gen. Juraj Demetrović aus Agram und Abg. Korač aus Šid nach Belgrad fahren.

Von Sarajevo habe ich noch keine Mitteilung. Wahrscheinlich ist auch eine Delegierung der ungarischen Serben.

Von Berlin habe ich nichts erhalten.

Nehme dies freundlichst zur Kenntnis mit meinen besten Wünschen zum Jahreswechsel und herzlichen Gruß von Deinen

Etbin Kristan

ZGODOVINA UČNIH NAČRTOV IN PROGRAMOV ŠOL ZA GLUHE NA SLOVENSKEM

BOGO JAKOPIČ

Prvo omembo, ki bi prišla v poštev za obravnavo o izobrazbi kadra za pouk slušno in govorno prizadetih otrok, zasledimo v letu 1846, ko je licejski učitelj Anton Jarc sporočil guberniju, da je vodil tudi kurz surdopedagogike na ljubljanskem liceju¹. Podrobneje je tedaj obravnavan le seznam učiteljev, ki so poslušali ta kurz, ni pa omenjeno, kakšna metodična navodila so dobili za pouk svojih gluhih učencev, niti kateri predmeti naj bi se izjemno poučevali pri gluhih. Kaže, da so se slušatelji tega kurza usposobili pretežno le za normalno razvite otroke z navodili, ki so jih dobili tudi za učenje gluhih otrok. To pač ni čudno, če pomislimo, kako počasi je prodirala pedagoška znanost na naše ozemlje, posebno pa v glave vodilnih mož, ki so bili odgovorni za njen razvoj. Zanimanje za pedagoško vedo naj bi se na Slovenskem poživilo z dvornim dekretom 2. avg. 1777, ki predvideva, da se morajo učitelji že na nižjih gimnazijah seznaniti s Felbingerjevo metodično knjigo, vendar je ostal ta dekret na Slovenskem večinoma brez odziva. V začetku 19. stoletja se začno ustanavljati tudi na Slovenskem pedagoške stolice. Pedagogika je doživela stopnjo fakultativnega predmeta najprej kot katehetika, ki se je predavala na teoloških fakultetah študentom 4. letnikov po profesorjih pastoralne in moralne teologije. Drugače je bilo z novim učnim načrtom leta 1805 in revidiranim učnim načrtom leta 1824, ko je sodila pedagogika na nekoliko boljše mesto predmetov, navajajoč, da jo morajo duhovniki in vzgojitelji poslušati ter opraviti izpit iz nje. Načrt je bil razširjen 15. dec. 1808, ko se je razširila obveznost še na slušatelje filozofije v vzgojni zavodih (konvikti). O vzgoji kandidatov za specialne šole ni bilo govora. Vendar je naša širša domovina Slovenija v tem času imela posebno srečo, da je na Goriškem živel mož, ki je še pred letom 1840 mislil vneto in zavzeto na izobrazbo gluhe mladine, in čigar položaj in vpliv sta pripomogla svoje, da se je vprašanje šolanja gluhih pri nas postavilo v ospredje. Prisluhnimo, kaj nam ta mož, Valentin Stanič, pravi sam o svojem delu v zvezi z ustanovitvijo goriške gluhonemnice, ki je bila prva tovrstna ustanova na slovenskem ozemlju.² »Bilo je meseca avgusta 1836, ko je slov. deželna vlada neke knjige imenovane *Versinnlichte Denk- und Sprachlehre* (napisal Hermann Czeh) poslala konzistoriju z nalogom, da poskuša dobiti nekaj zmožnejših mlajših duhovnikov, ki bi bili voljni lotiti se pouče-

vanja gluhonemih. Čital sem predgovor v omenjeni knjigi in proti njegovemu koncu je ubogih sirot usmiljeni oče vžgal v mojih prsih ogenj, ki me je pretresel in kateri, ako Bog da, bode stoprv z mojim življenjem v meni ugasnil. Govoril sem glede omenjenih mladih duhovnikov z nekim profesorjem bogoslovja. Le malo se jih je oglasilo. Zato je bilo treba vse dekanate goriške nadškofije o tej zadevi opomniti ter jim več v tem času nakupljenih iztisov omenjene knjige priporočiti, da bi jo duhovni brali.« (Toda trud za to je bil skromen.) Stanič nadaljuje: »Vendar je posijalo po grdem vremenu tudi sonce, ko mi je kmalu nato omenjeni profesor povedal, da se preprost učitelj v spodnjih razredih tukajšnje normalke (g. Anton Pagon), dasiravno ne pozna Czehove knjige, uže dalj časa prav srečno ukvarja s podučevanjem gluhonemih. Ob koncu l. 1837 je bila izkušnja, pri kateri je bilo navzočih več odličnih gospodov, ki so poslušali, kakšna radost je sevala z obrazov glušcev, ko so se trudili z besedami izgovoriti to, kar bi radi povedali. In naslednjo pomlad l. 1838, ko so spet romale okrožnice konzistoriju in v Kanalu je v tem času g. Valentin Toman 3 gluhe dečke podučevati začel, je bila tudi l. 1838 spet skušnja, ki je lepo uspela. Zdaj je bil že skrajni čas, da bi se v Gorici osnovala redna šola za gluhoneme.« — Toliko o posameznih poskusih dela z gluhih otroki do ustanovitve goriške gluhonemnice v letu 1840 (o ustanovitvi sami je več govora v zgodovini gluhonemnice v Gorici). Seveda pa nam je vsaj delno ohranjeno v pismih Valentina Staniča (1774 do 1847) oziroma v njegovih potopisih o tem, kako se je le-ta sporazumeval z gluhih. Zelo rad je gradil na nazornosti in je pozornost gluhih spodbujal ne z zvokom, ampak s pokom iz pištole, ker je domneval, da pok gluhi bolje slišijo. Takole pravi sam Stanič o tem: »Iz izkušnje sem namreč spoznal, da razumejo gluhonemi najlažje zvok bobna, groma, puške in še basa pri orgljah. Te vrste zvoki vplivajo s svojimi posebnimi zvočnimi treslaji na strnjene slušne organe ali pa na druga čutila gluhonemih, ki so bolj dovzetna kot pri drugih ljudeh. Toliko je gotovo, da je sicer vsako še tako krepko klicanje ali žvižganje pri gluhonemih brezpredmetno. Zato je streljanje edino sredstvo, če je treba raztresene gluhoneme sklicati.« — Tako Stanič. Več o predmetniku in pouku gluhonemih otrok na goriški gluhonemnici bo mogoče zaslediti pri obravnavi dela in metod ter predmetnika na

gluhonemnici v Gorici, kot jo opisuje pisec knjige *Gluhonemi* (Gorica 1894) Anton Rudež.³

Ni ostalo brez vpliva celotno pedagoško gledanje po milanskem kongresu leta 1880, ko se je začela v šole uvajati namesto kretalne glasovna govorna metoda. Najprej je mednarodni sestanek učiteljev gluhih v Parizu leta 1878, kasneje pa v Milanu leta 1880 potrdil oralno metodo kot osnovo pri pouku gluhonemih.

Prvo, omembe vredno delo, ki bi se pri nas že določneje lotevalo problematike učnega načrta za gluhe učence, je Koprivnikova knjižica »Gluhonemec in nje obrazovanje« iz leta 1888 (izšla v Mariboru).⁴ Knjižica je izšla kot ponatis člankov iz *Popotnika*. Koprivnik kot šolan praktik se je lotil v tej smeri dela z vso vnemo, čeprav je bil deležen tudi ostre kritike, a je brez bojazni zagovarjal svoja, za tisti čas dokaj napredna načela.

Njegov predmetnik in učni načrt poudarjata izročila, ki so bila tedaj v pedagoški smeri že dokaj močno zastopana (npr. vzgoja doma v predšolskih letih, glede na razum in nrvnost).

Pri učni tvarini in učnem načrtu najprej citira Rösslerja, ki pravi o pouku: Jasno je, da bo gluhonememu otroku težje, ne da se pouk sliščim prikrajša in brez posebnih zahtev do učitelja; vzporedno s sliščimi pa se bo z uspehom udeleževal pouka *pisanja, risanja*, v početnem *računanju* in deloma tudi v *nazornem pouku*, in sicer pri vsakem učitelju. Nato pa po Hillu, ki ga Koprivnik zelo ceni, označi učno tvarino:

- a) gluhoven otrok naj se privadi v ljudski šoli šolskemu redu in strahu;
- b) vadi naj se v mehničnem pisanju;
- c) nauči naj se risati priprostih zrisov in likov;
- d) seznanjati naj se s števili do 10 in dalje in s številkami v tem številnem krogu;
- e) nauči naj se pisati imena predmetov, lastnosti in dejanj;
- f) vežba naj se mu glas s tem, da se mu izvablajo posamezni glasi.

Prvi Koprivnikovi poskusi urediti siromaščino v predmetnikih pri pouku gluhih je gotovo v zvezi s poskusi, ki so jih skušali dati šolski zakoni tega obdobja.

Avstrijski državni osnovnošolski zakon od 14. maja 1869 je predvideval, da so tudi »nepolnočutni otroci« šolski obvezniki in še natančneje to precizira čl. 59/2 s tem, naj pokrajinske uprave izdajo posebne ukrepe v pogledu osnovanja posebnih pokrajinskih šol in domov za nepolnočutne otroke.⁵

Šolski svet za Kranjsko pa je z ukazom 21. januarja 1881 določil, da se učiteljišniki IV. letnika ljubljanske učiteljske šole pri pouku uče dela z gluhi in slepi. Z razpisom c. kr. ministrstva za bogočastje in pouk št. 6464 z dne 6. julija 1881 je bilo predvideno tudi »obvezno šolanje defektnih otrok«. Šolska uprava je izdala 2. maja 1883 šolsko novelo št. 53, po kateri so tudi defektni otroci dolžni obiskovati šolo. Žal, pa je zakon o vzgojnih in učnih zavodih propadel na VII. seji kranjskega deželne sveta z dne 29. oktobra 1889. Kranjski pokrajinski šolski svet je leta 1889 opravil tudi popis gluhonemih na Kranjskem in ugotovil, da jih je 128, ki bi jim bilo potrebno šolanje. V dokumentaciji, ki obravnava žensko gluho mladino na šoli v Šmihelu pri Novem mestu (od l. 1886 do 1904),⁶ zasledimo poudarek na praktični smeri te šole, četudi je šmihelski učni načrt dal poseben poudarek ženskim ročnim delom in kot samostanski šoli — verouku. Šolanje je v tem zavodu trajalo 6 let. Šola je delovala 5 dni v tednu. Četrtek je bil prost dan. Vsak dan je bilo 5 ur pouka, tedensko torej 25 ur. Šolsko leto je trajalo 40 tednov. Ni pa nam ohranjen načrt in program šole. Organizacija pouka je bila podobno urejena kot na goriškem zavodu (osnovanem 22. aprila 1840). V šmihelski šoli so učili naslednje predmete: artikulacijo »glasoslovja«, izgovarjavo z branjem in pisanjem, verouk, računstvo, zgodovino, zemljepis, spoznavanje narave, lep opis tj. »kaligrafijo«, risanje, ročno delo in gospodinjstvo, v katerega je bilo zajeto pranje, šivanje, likanje ter čiščenje in urejevanje doma. Zadnjemu predmetu so, kot kaže, posvečali največ pozornosti, ker so se gluhe deklice pripravljale za gospodinje, hišne pomočnice in delavke. Predmete so učile le redovnice. Artikulacijo so vodili po oralno — glasovni metodi, kar je bilo za tisti čas zelo sočobno, saj so takrat še po mnogih šolah učili po gestikulacijski metodi in po metodi napisovanja. V rabi je bil čist slovenski jezik in ne nemški, kot se je to prakticiralo v Grazu, Linzu in na Dunaju, ali pa italijanski, ki je bil v rabi v Gorici.

V 3. razredu je bila že obravnavana slovnica, v višjih razredih pa že sestavki iz običajnih učbenikov za učenje jezika v osnovni šoli pretežno čitanka. Vendar so bili sestavki še obdelani na skrajno verbalističen način: z metodo vprašanja in odgovora. Od 6. razreda dalje so vadili pisanje raznih vsebin: vabila, zahvale, pisma prijateljici, prošnje, izpopolnjevanje raznih tiskovin, telegramov, priznanc. Pisanje raznih čestitk in voščil za praznike. Tudi zemljepisno znanje je bilo zelo skromno: bližnja in širša okolica Šmihela, kranjska in

evropska mesta, gore, morja, reke, države. Pri pouku zgodovine so poudarjali zgodovino vladarske hiše (Habsburžanov). Spoznavanje narave je bilo pretežno osredotočeno na letne čase, domače živali, žitarice, dele telesa, dan, ura, leto, zrak. Pri računstvu so se nekoliko bolj poglobili, kar kaže precejšnja sistematika in natančnost pri računstvu. Ne samo, da so prešli vse štiri računske operacije, ampak so računali tudi precej na pamet in to praktično vadili v nalogah. Pisanja so se učili prav tako le 4 leta. Uporabljali so risanke s pikami, številko 0 in 1, pa tudi bloke. Risali so ornamente, geometrijske slike, črke, največ pa elemente, ki so rabljeni za ročno delo: križni obod, monogrami, križni vez itd. Šele v višjih razredih je prehod na umetniško risanje, a ne po naravi, temveč na kopiranje z danih risb nemško grafiko, razglednice.

Religioznemu pouku je bila posvečena v tej šoli velika pozornost. Ta pouk je bil, kot kaže učni načrt, zelo podroben. Uporabljala sta se dva priročnika, ki sta bila tedaj v rabi na rednih šolah: zgodovina sv. pisma in krščanski nauk. Tak poudarek na tem predmetu na šoli, ki so jo vodile redovnice, je docela razumljiv, a temu je prispeval svoj delež tudi duh časa, ki je vladal v avstrijskih šolah.

Šola za gluhaneme deklice v Šmihelu je odigrala dominantno vlogo v svojem času. To je bila prva taka šola na Kranjskem in prva tovrstna šola v naši državi, ki je uvedla glasovno govorno metodo v času, ko so v mnogih privatnih šolah še poučevali po znakovni metodi in je tako vrsto gluhih žena pripravila za življenje.

V novembru leta 1894 je izšla znana knjiga A. Rudeža: »Gluhanemi« v Gorici. V tej knjigi se avtor, star praktik v delu, od str. 219 do 329 loteva analitičnega prikaza učne snovi za gluhe, kjer upošteva naslednje predmete, ki naj bi se jih učili gluhi otroci:

1. govor,
2. branje,
3. pisanje (tudi lepopisje),
4. risanje,
5. verstvo,
6. računstvo.

Iz te knjige lahko spoznamo, da je kot nekaj učni načrt goriške gluhanemnice določil konzistorij, da naj se »pouče gluhanemi v spoznanju samega sebe in v dolžnostih, ki jih vežejo kot kristjane in državljane, ter da se uče govora in pa kakega rokodelstva za svojo prihodnost«.

Gluhanemi obojega spola so se poučevali v 4 razredih v slovenskem in italijanskem jezi-

ku. Čas vzgoje in izobrazbe je trajal 6 let, pa tudi 8 let, če se je kdo še želel izpopolniti. Učili so se po Czehovi metodi, ki je bila kretalna, le boljši učenci so izgovarjali besede. Poleg šolskih predmetov so učili tudi ročno delo ter razne rokodelske veščine. Pouk je trajal razen četrtega po 5 rednih in 2 ponavljalni uri na dan. V četrtek od 8. do 11. ure je bila tedenska preizkušnja, katere so se udeleževali tudi učiteljski pripravniki in bogoslovci. Dve uri v tednu so podučevali, kako učimo gluhaneme. Ob nedeljah in cerkvenih praznikih so gluhanemim razlagali evangelij pa tudi krščanski nauk ter vodili krščansko šolo za odrasle gluhe. Tako do leta 1856, ko je vodstvo zavoda prevzel Andrej Pavletič; ta je vodil dolgotrajne borbe z učiteljstvom, ki je zagovarjalo kretalno metodo. Vendar je A. Pavletič v tem boju zmagal. Nekako od leta 1885 dalje je tudi v goriškem zavodu zagospodovala čista govorna metoda, ko je poprej usposobil s tečajem nekaj učiteljskega kadra, ki je bil kos delu z govorno metodo. Upošteval je pri tem Hillovo metodo dela. Za tiste čase napredno je uvedel tudi šolanje gluhih dečkov in deklic skupaj v razredu. Pod Pavletičem je postala gluhanemnica tudi državni zavod in tako se je stanje izboljšalo. Če nekoliko bolj kritično pregledamo delo goriškega zavoda, vidimo, da je bilo delo v tem zavodu dokaj težko, saj je bilo tedaj še veliko število takih učiteljev, ki jim je bilo delo z gluho mladino precejšnja novost: bila pa je zelo usodna napaka to, da so bili usmerjeni bolj v eno smer, ki jim je narekovala Czehova knjiga. Zanimarili so govor in kot komunikacijsko sredstvo med glušci osvojili kretnjo, ki so se je zelo trmasto oklepali še po Pavletičevem nastopu prenekateri stari učitelji. Upoštevanja vreden je program profesionalne orientacije gluhih učencev, ki so jo dokaj posrečeno in skrbno izvajali. V določeni dobi so poleg učenja kmetijstva posamezni mojstri prišli tudi v zavod in za določen honorar učili učence rokodelstva. Tako imamo na primer leta 1856 izpričano, da se je izučilo 5 krojačev, 7 čevljarjev, 6 mizarjev, 4 ključavničarji, 2 sodarja, 1 tiskar, 1 kamnosek, 1 barvar, 1 klepar, 1 pločevinar; skupaj 30 izučenih rokodelcev, ki so imeli tudi že svoj zaslužek.

Seveda pa o kaki predšolski rani vzgoji gluhega otroka tukaj v 19. stoletju še ni bilo govora.

Leta 1900 je bila ustanovljena gluhanemnica v Ljubljani, ki je v neki meri nadaljevala tradicije šmihelske šole, a je dosledno uvedla koedukacijo dečkov in deklic, kot je to izvedla že nekaj let prej goriška gluhanemnica.

Med znamenitostmi tega obdobja moremo gotovo šteti »Lehrplan und methodische Instruktionen für die Taubstummen-schulen /Anstalten Ungarns,«⁷ ki je izšel v Budimpešti leta 1901, in ki je vsaj delno vplival na formiranje učno-vzgojnega dela tudi pri nas. Zanimivo je, da ta načrt določa pod Articulations-Unterricht in Sprech-Unterricht od 20 ur v I. razredu do 40 ur v VIII. razredu, kar so vsaj delno prevzeli v tem času tudi naši zavodi, še celo učni načrt iz leta 1931, ki pa je seveda večino predmetnih snovi podredil govoru oziroma jeziku.

Iz zapiskov v Prvem letnem poročilu⁸ beremo v organizacijskem statutu, da se gluhome obojega spola npravnstveno versko vzgajajo in poučujejo, da se pripravljajo za različne obrti in da se ljudskošolskim kandidatom oziroma ljudskošolskim in meščanskim učiteljem da priložnost, prisvojiti si znanje specialne metode o pouku gluhome.

V poglavju o gojencih beremo že dokaj zdiferencirane pogoje o sprejemu gojenca na ljubljansko gluhomenico. Pogoji so:

- a) gluhomeost ali tolika naglušnost, da se glasovni govor ne more priučiti naravnim putem, to je po posluhu;
- b) izpolnjeno sedmo in ne prekoračeno dvanajsto leto
- c) zmožnost za pouk, ki se dokaže pri posebnem, v ta namen na zavodu napravljenem izpitu in
- d) zadostni telesni razvoj.

Sprejeti se ne smejo bebci, slepci, epileptiki in otroci z nalezljivimi boleznimi ali s hudimi telesnimi napakami; tudi se ne smejo sprejemati otroci, ki bi se zaradi slabo razvitih govoril ne mogli naučiti glasovnega govora kakor tudi oni z refrakcijskimi anomalijami ali taki, ki močijo posteljo. O sprejetju določa deželna vlada po predlogu izpraševalne komisije, v kateri so hišni zdravnik, ravnatelj in razrednik.

Učna doba traja praviloma osem let. Podaljšanje ali krajšanje taiste si pridržuje deželna vlada. Učni predmeti so:

- 1. verouk,
- 2. jezikovni pouk, in sicer:
 - a) artikulacije, vaje v govorjenju in odgledovanju,
 - b) nazorni pouk,
 - c) jezikovne oblike,
 - d) spise,
 - e) branje,
 - f) proste govorne vaje in pravopis;
- 3. računstvo v zvezi z geometričnim oblikovanjem;

4. tisto, kar je gojencem najumljivejše in najpotrebnejše iz prirodoznanstva, zemljepisa in zgodovine s posebnim ozirom na dom in domovino;

- 5. lepopisje;
- 6. risanje;
- 7. telovadba;
- 8. ženska in deška ročna dela;
- 9. obrtni pripravljalni pouk;
- 10. pouk v gospodarskih in kmetijskih delih in v vrtnarstvu.

Učni načrt in število učnih ur za posamezne predmete v posameznih razredih določa deželna vlada po predlogu učiteljske konference. Število učencev v enem razredu naj ne presega 12.

Poučuje se po glasovno-jezikovni metodi. Pismeno izražanje naj se goji vso učno dobo. Naravne kretnje se smejo uporabljati, ako imajo nazorno veljavo:

- 1. kot prvo sredstvo za sporazumljenje;
- 2. kot delno ponazorilo in razlagalno sredstvo pri podajanju novih pojmov;
- 3. kot sredstvo pri izpraševanju gluhome otrok glede na razumevanje priučenega govora; umetne (konvencionalne) kretnje naj se izključijo od pouka. Učni jezik je slovenski. Revni, za vzgojo sposobni gluhome otroci nemške narodnosti s Kranjskega, se pošiljajo na račun ustanovnega zaklada drugam.

V nadaljevanju je v Prvem letnem poročilu zelo natančno opredeljeno notranje življenje zavoda, kar v potankosti še ni bila značilnost ureditve zavodov, nastalih v 19. stoletju.

Bistvenejših sprememb v šolstvu za gluho mladino po vsej verjetnosti ni bilo vse do prve svetovne vojne, ko se je v težjih materialnih in duhovnih razmerah znašlo več ali manj vse naše šolstvo. Delo v zavodu je bilo dokaj oteženo; tako se je v ljubljanskem zavodu šolalo med prvo svetovno vojno le 12 do 14 gojencev višjih razredov, vsi drugi gojenci so bili doma, ker je bilo v zavodu vojaštvo, kasneje tudi vojna bolnišnica.

Po končani vojni je učiteljstvo skušalo vsebinsko preusmeriti pouk in ga prilagoditi novim razmeram ob nastanku predaprilske Jugoslavije. Dolga je bila pot do »prečiščenega« novega učnega načrta; leta 1930 je novi šolski zakon, prvi za vso državo, dal temelj za ureditev šol za nezadostno razvite in defektne otroke. V nastanku zakonov v zvezi s specialnim šolstvom pravi defektolog Anton Skala v zborniku »Štirideset let gluhomenice v Ljubljani«,⁹ v članku »Nekaj misli ob štiridesetletnici« tole: »Poklican sem bil v ministrstvo prosvete, da organiziram to šolstvo v vsej dr-

žavi. Tedaj sta bila zopet gluhaonemnica v Ljubljani in njeni ravnatelj Grm tisto mesto, kamor sem se zatekel po nasvete in pomoč. Moral sem skrbeti za pravilnike in učne načrte za gluhaonemnice, zavode za slepe in pomožne šole, ki jih do tedaj še nismo imeli. Ravnatelj Grm in učiteljski zbor na gluhaonemnici sta mi vedno rada pomagala in dobro svetovala. Tako je več kot verjetno, da je ljubljanska gluhaonemnica izoblikovala nov učni načrt, ki je zagledal beli dan v letu 1931.¹⁰ Na prvi strani tega učnega načrta beremo naslov: »Pregled učnih predmetov« (predmetnik). Na osemrazredni gluhaonemnici so bile predmeti s tem številom ur:

I. r. Jezikovni pouk (po strokah) — iz vsakdanjega življenja, prirodoopis, domoznanstvo-zemljepis, zgodovina, družboslovje, skupaj 20 ur; računstvo 4 ure, pisanje 2 uri, risanje 2 uri, del. pouk 2 uri, telesna vzgoja 2 uri; skupaj 32 ur. V prvem razredu ni veroučnih ur. Število učnih ur je v vseh 8 razredih fiksno — 32 ur. V 7. in 8. razredu odpadeta 2 učni uri tedensko pisanja, pa ju pokrije verouk, ki je vse od vključno drugega pa do osmega razreda po 2 uri tedensko. Za ravnesje je od 2. do 8. razreda tudi 2 uri tedensko manj jezikovnega pouka po strokah — 16 ur tedensko.

V učnem načrtu zasledimo tudi opombo: Število učnih ur pa se sme brez škode znižati ali tudi zvišati. K tem učnim uram je prišteti še 4 ure sprehoda v učne namene, ki spadajo v redni urnik. Predmet iz vsakdanjega življenja (prim.: Alltagskunde) tvorijo doživetja v domu, v domovini, v svetu, v človeškem življenju in kulturi. Sledi učna tvarina po posameznih predmetih.

Snov slovenskega učnega jezika je na slovenskem jeziku, medtem ko je snov drugih predmetov na srbohrvatskem jeziku (v tem predmetniku). Veroučnega gradiva ni v učnem načrtu; verjetno je imel katehet svoj lastni učni načrt, potrjen od pristojne cerkvene oblasti. Predmetnik in učni načrt nosita značilno potezo dveh osnovnih smernic — pouk glasovnega govora, govornih osvojitvev pojmovnega sveta ter praktična usmeritev učenca v smeri izobrazbe, ki jo potrebuje gluhi v določenem poklicu, v stroki.

Zanimivi so napotki v učnem načrtu takoj na začetku.

Pri jezikovnem pouku lahko preberemo: Osnovno pravilo: Poučuj praktično! Doživljanje in doživetje bodita podlaga vsemu govornemu pouku! Ustajene prvine stare metode izpopolnjuj z vrtilinami nove metode! Pri smotru jezikovnega pouka piše v tem učnem načrtu: Pridobitev zmožnosti razumevanja in

čitanja govora z ustnic: razumevanje in čitanje preproste pisane in tiskane besede: umevanje in kolikor mogoče gladko izražanje v glasovnem jeziku; pravilna raba vsakdanjega občevalnega govora; znanje v napisovanju preprostih poročil in pisem. Govorna ritmika je v tem učnem načrtu sestavni del jezikovnega in govornega pouka in še ni samostojen predmet, kot bomo to videli kasneje. Artikulacijske vaje spremljajo učence vse do 8. razreda, kasneje jih učni načrt posebej ne omenja. Velik obseg ima v učnem načrtu vsakodnevni govor.

Pouk zemljepisa, zgodovine, domoznanstva itd. je v okviru »Jezikovnega pouka po strokah«. Stroke še niso strogo ločene po predmetih, ki so danes samostojni, zlasti na višji stopnji.

Odlično in hvale vredno je povezovanje dopoldanskega pouka s popoldanskim delom učencev oziroma gojencev, ko se snov utrjuje, dopolnjuje ali nazorno oblikuje pri igrah, sprehodih, ponavljalnih učnih urah, obiskih raznih institucij, zavodov, kulturnih in drugih javnih poslopij in spomenikov itd. V tem je ta učni načrt vreden naslednik in z izboljšavami odličen dedič poprejšnjih starejših učnih načrtov in programov.

Pri praktičnih predmetih je dokaj ločeno obravnavanje gradiva za moško ročno delo in žensko ročno delo, kar nas vodi na miselnost te dobe, ki je še dokaj strogo ločila moške in ženske poklice ter vlogo dela moža in dela žene. To se predvsem kaže pri risanju in pri ročnih delih. Poleg že omenjenega pa je tudi samo učenje precej osredotočeno na samo nekatere poklice, celo zelo enostavne in manj donosne, kot to opazimo danes. Še vedno je bila globoko zasidrana miselnost, da so gluhi zmožni le nekaterih, dejal bi, preprostejših poklicev, in nič več. Seveda je to treba jemati z rezervo, če pomislimo, da sta bili tehnika in tehnološka obravnava še pred nekaj desetletji precej primitivni v primerjavi z današnjo, naglo se razvijajočo tehnično novostjo.

Iz poročil učiteljev gluhih te dobe v zborniku »Štiridesetih let gluhaonemnice v Ljubljani« (Lj. 1940) lahko spoznamo, da je ves praktični pouk v resnici potekal v smeri določene ročne obrti, saj so učenci pri rednem pouku izdelovali razne izdelke iz lesa, slame, lepenke itd.: gradili so čebelnjak; deklice pa so se pri ročnem delu dokaj omejevale na pletenje, šivanje, vezenje in kuhanje. Pri praktičnih delih (ročnih delih) se je kazal tudi v praksi izraziti dualizem.

Pri pouku telesne vzgoje v tem učnem načrtu lahko prečitamo, da je cilj telovadbe na

gluhonemnicah odstraniti ali vsaj omejiti slabše posledice gluhoti za telo in vzgojiti na duši in na telesu zdrave, odporne in harmonično razvite ljudi. Zelo lepo je precizirana metoda dela z otrokom pri telovadbi. V učnem načrtu lahko preberemo: Svoj smoter more doseči telovadba le, če jo gojimo vse šolsko leto po enotnem načrtu. Izbira vaj mora biti prikrojena vselej posameznim starostnim stopnjam in razvojni stopnji posameznika. Pri posameznih vajah se ni ozreti toliko na preciznost in skladnost v izvedbi kot na vpliv vaje na posameznika. V prvih dveh letih moramo upoštevati tudi dejanja, ki jih je otrok sam doživljal. Taka doživetja izraža gluhonec na tej stopnji le v kretanjah, ki tvorijo nekako enoto duševnega izraza z nagonom po gibanju. S tem, da pustimo te kretanje večkrat zaporedoma ponoviti, postanejo telovadne vaje. Tako prične otrok v igri oblikovati svoje telo.

Zanimivo je, da je v prvih dveh razredih telovadba za dečke in deklice skupaj; od 3. razreda dalje pa telovadijo deklice ločeno od dečkov, kar je posledica npravnstvene vzgoje te dobe. S telovadbo je zaključen pregled učne stvarine po predmetih.

Kako pa je potekalo delo po tem učnem načrtu, nam zgovorno pove zapisnik učitelja Jožeta Zakovška v zborniku »Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani« (»Šolska doba gluhega otroka«, str. 47 do 54). Po opravljenem sprejemnem izpitu se prične za otroka učna doba. V 1. artikulacijskem razredu se uči gojenec v glavnem umetnega ali artikulacijskega govora in ogledovanja govora z ust. Pri tem delu se uporabljata dve metodi, sintetična in globalna. Po sintetični metodi se otrok najprej vadi v dihanju, zlasti v globokem in pravilnem vdihavanju in v počasnem izdihavanju s pihanjem skozi cevko v vodo, v papir ali v svečo. Nato se učenec vadi v izgovarjanju in v ogledovanju posameznih glasov. Razviti glasovi se takoj vežejo v pojme in v pojmovne zveze, npr. p in a v pa (prvi pozdrav gluhonemih). Za ponazoritev pojmov se učitelj poslužuje slik, predmetov, modelov. Istočasno z izgovarjanjem in ogledovanjem se učenec vadi tudi napisovanja ustreznih črk, besed in stavkov. Po globalni metodi se učenec ne vadi v izgovorjavi posameznih glasov, temveč najprej v spoznavanju napisanih imen, ki se pokažejo obenem s predmetom. Pozneje učitelj pokaže samo karton, na katerem je z velikimi črkami zapisano ime, a učenec sam pokaže ustrezajoči predmet ali sliko. Nato sledi risanje grafične oblike, ki polagoma prehaja v pisanje. Učitelj sedaj na to korigira. Učenec se je v tem primeru učil govora:

1. z branjem,
2. s pisanjem,
3. z globalnim branjem z ust,
4. z izgovarjanjem.

V drugem razredu učitelj že v prvi vrsti vadi in čisti izgovorjavo, širi pa tudi učenčev znanje s spoznavanjem okolja in odnosov, ki vladajo med posameznimi predmeti in med ljudmi. Prvi in drugi razred sta nižja stopnja v vzgoji in pouku gluhonemih. V teh dveh letih se je učenec priučil glasovnega govora in ogledovanja. Naučil se je tudi brati, pisati in računati v obsegu do 20.

Na srednji stopnji še nadalje posvečamo pozornost govoru. Učitelj mora paziti na izgovorjavo, da ostane govor razumljiv. Potrebne so neštete posamezne in skupne vaje. Te so v posebnih urah (artikulacija) ali pa skupno z drugim poukom, zlasti jezikovnim, ki je središče vsega dela. Pri jezikovnem pouku učenci pismeno in ustno izražajo svoje misli in svoje občutje. Učitelj porabi vsako priložnost, da širi učenčev besedni zaklad. Na srednji stopnji se razširja tudi učenčev duševno obzorje s spoznavanjem širše okolice, z razširjanjem računskih operacij z osnovnimi pojmi iz zemljepisa ter s spoznavanjem narave in naravnih pojavov. Spoznavajo pa tudi učenci ljudi v posameznih poklicih ter njih delo, kar je važno za poznejšo poklicno odločitev.

Na višji stopnji upoštevamo že dejstvo, da bo učenec v doglednem času zapustil zavod. Učitelj si zastavi vprašanje, kaj je učencu najnujnejše za življenje: česa je učencu predvsem še treba, da se bo uveljavil v življenju kot enakovreden član človeške družbe. V prvi vrsti še vedno gojimo govor, govorne oblike in ogledovanje, kar naj daje učencu možnost, da se bo pozneje lažje sporazumel s svojo okolico. Učenec že ogleduje govor, ga razume, se zna pogovarjati. Pri čitanju je že obširen pogovor o vsebini berilnega sestavka. Poleg jezikovne izobrazbe je treba posvetiti največjo pozornost materialni izobrazbi. Učitelj hoče dati učencu čim več, da bo tem manj pogršel v življenju. Poleg nazornih znanosti, ki na tej stopnji ne poučujejo učenca več samo o naravi in njenih pojavih, temveč tudi o različnih naravnih silah, o njihovem izkoriščanju, o zavarovanju pred njimi, o kmetijstvu in kmečkem delu, o orodjih in o strojih, o obrtniškem in tovarniškem izkoriščanju naravnih zakladov, se uči učenec še zemljepisa, kjer spoznava svojo ožjo in širšo domovino tako s politične strani kakor tudi z gospodarske strani. Toliko o zapisu učitelja gluhonemnice o izvajanju

učnega načrta in predmetnika iz leta 1931 na ljubljanski gluhošolnici.

Nekaj pa velja poudariti v zvezi s sprejemanjem gluhih učencev na tovrstne zavode pri nas v tem času. Kot v bivši Avstriji tako tudi v stari Jugoslaviji skoraj načelno niso sprejemali v obravnavo tistih gluhih, ki so bili sekundarno prizadeti z dodatnimi motnjami (največkrat z mentalno prizadetostjo hodisi lažje ali težje oblike). Zato je bil tudi uveden poseben sprejemni izpit za vstop otroka v gluhošolnico. S tem so se učitelji in zavod »zavarovali« pred večjimi neuspehi, ki bi jih utegnili imeti z otroki z dodatno motenostjo. Oblast, ki je bila dokaj asocialno ali vsaj nezadostno socialno usmerjena, je to povsem dopuščala in ščitila. S tem pa je bila storjena velika škoda tistim gluhih, ki so bili sekundarno prizadeti in bi se bili morda v danih okoliščinah še umsko razvili, pa so bili odklonjeni in so tako živeli proč od duhovnih žarišč — šol. Da je to utemeljena resnica, naj nam v ilustracijo služi podatek iz že omenjenega sestavka Jožeta Zakoška: (citati) Psihotehnična preizkušnja gojencev 8. razreda, ki je bila v mesecu maju t. l. (1940) na banovinski poklicni svetovalnici, je dala za gluhošolce kaj zadovoljiv rezultat. Inteligenčni količnik najboljših učenec je znašal 124, najslabšega učenca pa 86. Srednji inteligenčni količnik vsega razreda je bil 98. S tem je podan dokaz, da šolani gluhošolci otroci inteligenčno ne zaostajajo za polnočutnimi. Torej je bila gluhošolnica tudi v stari Jugoslaviji še vedno izbirna šola, kjer so se dokaj strogo držali načela, da sprejemajo v zavod le duševno normalno razvite otroke. Temu ustrezno je bil dokaj zahteven učni program, ki se je že mestoma približal programu učencev običajnih osnovnih oziroma ljudskih šol za normalno razvite otroke v stari Jugoslaviji.

Nekaj zelo koristnega za gluhi naraščaj je bila ustanovitev poskusnih predšolskih oddelkov v šolskem letu 1937/38 na ljubljanski gluhošolnici. To je prvi tovrstni poskus pripraviti v igri na pouk gluhe malčke za osnovno šolo pri nas. Vemo pa iz zgodovine gluhošolnic, da so v preteklem stoletju vpeljali že predšolske oddelke v Angliji ter Nemčiji, v Avstriji leta 1916, pa tudi na Češkem in v nekaterih evropskih državah v tej dobi.

Ker je v tej dobi gluhošolnica v Ljubljani uvajala v svoje delo različna nova gledanja in metode dela z gluhih v svetu, je bržkone zajela tudi zelo napredno stališče, da je šolanje oziroma vzgoja gluhega malčka izrednega pomena, zlasti še, če ga vključimo v ranem detinjstvu v gluhošolnico in pričnemo zelo zgodaj zlasti z učenjem govora. Iz podatkov v

zborniku (Štirideset let gluhošolnice v Ljubljani) moremo razbrati, da v predvojni dobi (1937—1941) posebnega učnega načrta najbrž ni bilo, ali vsaj tak načrt do danes ni ohranjen.

Vemo pa, kaj je bilo v tem pripravljalnem razredu na programu, saj nam je ohranjeno o tem nekaj bežnih podatkov.¹¹ Ves pouk in vsa vzgoja slonita na igri. Z igro se otroci zabavajo, z igro vadijo in se učijo. Prvi in glavni pogoj pa je govor, zato tudi pri vsem delu v razredu govorijo. Pri govoru si še pomagajo z naravnimi kretnjami. Otrok spozna, da so usta sredstvo za sporazumevanje. Nadaljnja naloga teh oddelkov (tudi materinske šole) je, da dajejo otrokom pravilne predstave in tudi pravilne sodbe: v njih gojijo tudi ročne spretnosti. S primernimi pripomočki se otroci učijo razlikovati trdoto, barve, vonj, okus. Pozornost vadijo z opazovanjem tudi s primerjanjem v zvezi s pokrivanjem raznih oblik. Iz papirnih oblik sestavljajo smiselne celote. S pihanjem volne, papirja se vadijo v dihanju; vse to pa je priprava za govor. Pri sebi v predalu imajo razne igrače, ki kažejo razne prizore iz življenja. Pri tem se otrokom oblikujejo pojmi; dejanja dramatizirajo skupaj z učiteljem. Na ta način se seznanjajo z vsem, kar je okoli njih. Svoja čustva in misli izrazijo tudi v risbi. Prav tako jim je dobrodošlo tudi modeliranje. Ročno spretnost si vadijo z gibanjem papirja, z lepljenjem, s striženjem, pa tudi z nizanjem koral. Vse to pa so tudi dobre vaje za učenje in razumevanje dejanj, obvladovanje volje ter vzbujaanja čuta odgovornosti. Zaposlenost teh otrok se ravna po potrebi ter volji otrok, pri čemer se mora zaradi večjega zanimanja snov večkrat menjati, da otroci ne izgubijo interesa ter delajo z voljo. V tem razredu je treba posvetiti kar dovolj lepo pozornost telovadbi, saj je gluhi otrok že zaradi drsajoče hoje in negotovosti v drži v precej slabšem položaju kot njegov slišeči vrstnik. Pri pouku telesne vzgoje vadijo z otroki ritmične vaje, dihalne vaje, vaje v ravnesju in razne igre.

V izvajanju učitelja predšolskega oddelka je omenjena tudi želja po materinski šoli, ki naj bi bila čim prej dostopna tudi predšolskim otrokom.

Glede predšolske vzgoje pa je učitelj predšolskega oddelka predlagal naslednji dnevni red, iz katerega je razvidna vsakodnevna zaposlitev otroka: Ob 8. uri vstajanje, umivanje, oblačenje ter zajtrk do 9. ure. Od 9. ure do 11. ure je pouk; ob 11. uri kosilo, do 12. ure pa igranje. Po kosilu naj se igrajo ali pa gredo spat; od 13,30 do 15,30 naj bi bilo učenje, nato igra do 18,30, to je do večerje; ob 19,30 naj

gredo otroci k počitku. Toliko o začetku predšolskih oddelkov v Ljubljani

Treba bi bilo spregovoriti tudi o položaju gluhega otroka potem, ko zapusti gluhonemnico, ko je končal z osnovnim šolanjem. Že v stari Jugoslaviji je uspelo, da je slovenska gluhonemnica dobila z dekretom P. br. 49.376/35 z dne 15. I. 1936 stopnjo popolne meščanske šole za gluhoneme ob odpustu z odpustnico, ki je bila tako veljavna oziroma gluhi gojenci zaključno osnovno izobrazbo z vso pravico javnosti.¹²

Pripomniti moramo, da je to lep uspeh, saj so se v tem času na Hrvaškem še nekaj časa otepali s 6-letno osnovno šolo za gluhe otroke, ko je ljubljanski zavod že imel osemletno osnovno šolo. Po končani osnovni šoli ni obstajal noben učni načrt ali program v stari Jugoslaviji, po katerem bi gluhi absolvent osnovne šole dobival dodatno ali kakršnokoli drugo obliko izobraževanja. To je bila velika pomanjkljivost, s katero so gluhi absolventi morali računati in se z njo sprijazniti. Največ gluhih je šlo h kakemu obrtniku, ki je gluhega vajenca le nerad sprejel v uk zaradi tega, ker je moral gluhega otroka veliko bolj podučevati kot sliščega. Prišlo je celo tako daleč, da je dobil mojster, ki je sprejel gluhega učenca v uk, denarno nagrado v znesku 2000 din. To je bilo eno najbolj žalostnih poglavij v zgodovini izobraževanja in zaposlitve gluhe mladine. Če prerešujemo pomanjkljivosti učnih načrtov in programov na območju slovenskega ozemlja vse od leta 1840 do 1945, moremo zaslediti naslednje: učni načrti in predmetniki so se postopoma oblikovali ob učiteljih praktikih, redkeje ob impulzih od drugod ali z vrha prosvetne oblasti. Ta je posegla vmes le občasno in z dekreti formulirala mnenje in utemeljitve praktikov in šolskih nadzornih organov. Veliko so škodila sistematični vzgoji gluhe mladine v 19. stoletju različna birokratska zavlačevanja pristojnih oblasti v zvezi s programom dela in učenja gluhih. Togo je bilo tudi strokovno mnenje učiteljev gluhih, ki so celo mestoma zahtevali učenje kretnje namesto boljšega glasovnega govora; v tem je bila konservativna struja še dolgo časa ovirala polet govorne metode. V začetku 20. stoletja se je stanje v zvezi s tem nekoliko izboljšalo. Kazalo je, da bo nastopila »zlata doba« oralne me-

tode. Idealni so bili programi, načrti in osvojene metode dela. Kljub temu, da so bili naši učitelji zelo usmerjeni v strokovno delo na nemških in avstrijskih šolah za gluhe, je bilo stanje kar zadovoljivo. Načrte in uspehe je delno prekrizala prva svetovna vojna, ko je izobraževanje gluhe mladine šlo dokaj rakovo pot. Po prvi svetovni vojni so odlični slovenski učitelji gluhih z dolgoletno pedagoško prakso ustvarili dokaj dober učni program in načrt za izobrazbo gluhe mladine v osnovni šoli, obogatili z naukom in navdušeni nad delovanjem gluhih v svetu. S tem je bil položen dokaj soliden temelj za nadaljnjo rast specialnega šolstva za gluho mladino na osnovni stopnji.

Med štiri leta dolgo okupacijsko dobo se stanje ni popravilo, nasprotno, dokaj otežilo glede na hude posledice vojne in okupacije. Po vsej verjetnosti je bil v rabi stari učni načrt s korekturami, ki jih je zahtevala okupacijska oblast. Pouk je bil okrnjen, učencev je bilo na zavodu manj, ker so bile pokrajinske meje med 3 okupacijskimi oblastmi in so učenci iz Štajerske in Gorenjske ostali doma. Tudi nekaj učiteljev gluhih je bilo interniranih zaradi sodelovanja z OF. Tako da je šolstvo te dobe v splošnem le životarilo.

OPOMBE

1. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II. — 1964, str. 288. — 2. Valentin Stanič: Feuilleton iz »Soče«. Spisal Paulus. V Gorici 1873. Natisnil Paternolli. — 3. Anton Rudež: Gluhonemi, Gorica 1894. — 4. Janez Koprivnik: Gluhomutek in nje obrazovanje, Maribor 1888. — 5. Zbirke zakonov in ukazov v ljudskem šolstvu na Kranjskem, Lj. 1895, str. 47. — 6. Dr. Ljubomir Savič: Škola za gluhoneme devojčice u Šmihelu, Defektologija IX., 1973, št. 1., str. 11. — 7. Lehrplan und methodische Instructionen für die Taubstummen — Schulen (Anstalten Ungarns-Budapest 1901). — 8. Prvo letno poročilo Kranjskega ustanovnega zavoda za gluhoneme, (v slov. in nem. jeziku) - Lj. 1907. — 9. Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani, Lj. 1940. — 10. Učni načrt s predmetnikom za gluhoneme otroke osnovne šole - Lj. 1931 (tipkopis). — 11. Marija Ravnikar: Vážnost prđšolske vzgoje za gluhone-me, Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani, Lj. 1940, str. 96. — 12. Prim. v brošuri Pomoč najbednejšim (Spisal V. Mazi) Lj. 1941 str. 16.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

DR. JANKO ŠAVNIK (1881—1915)

MIRKO KAMBIČ

Slikovita gorska pokrajina ob Drini v bližini Višegrada je danes prijetna vaba za številne domače in tuje turiste. Nobelov nagradenec Andrić je razširil slavo višegradskega mostu po vsem svetu. Onstran Drine je gorski hrbet, po katerem je tekla meja med Bosno, ki so jo 1878 okupirali Avstrijci, in med svobodno Srbijo. Leta 1914 se je mirni svet ob Drini spremenil v ognjeno fronto. Po usodni zakonitosti so se znašli na tej fronti tudi mnogi zavedni Slovenci, ki so gojili do srbskega ljudstva velike simpatije. Toda politična pripadnost jih je uvrstila med navidezne nasprotnike. Mnogi so v tej tragični usodi izgubili življenje. Eden teh zavednih Slovencev in po srcu Jugoslovanov je bil tudi dr. Janko Šavnik. Spomin nanj je že dolgo zabrisan. Prijetno pa je ta spomin osvežiti z nekaj fotografijami iz domače zbirke družine Vilfanovih.

Dr. Janko Šavnik je bil vnet amater in fotografiral je z notranjim občutkom za vsebinske in likovne vrednote fotografskega motiva. Razen dokumentarne, spominske vrednosti izra-

žajo njegove slike posebno toplino do okolja in do sočloveka. Slikal je s skromno, majhno kamero, ki ni dopuščala tehnične popolnosti. Marsikatera slika je neostra, zabrisana. Toda motivi so zajeti neposredno iz življenja. Obrazi se razlikujejo od poziranih ateljejskih slik poklicnih fotografov. Šavnik je ujel svoje motive v pristnem okolju, v vsakdanjih nošah, pri dnevnem delu ali počitku.

Vse to dokazuje množica drobnih fotografij, ki jih je dr. Šavnik v letih 1914 in 1915 pošiljal svoji sestri v Trst. Motive je ujel kot vojak tam nekje v hribih nad Drino. Na slikah so tudi vojaki, toda daleč od fronte. To je nekaj uniformiranih, mirnih ljudi, ki se družijo s preprostim kmečkim ljudstvom hribovite Bosne. Vojaki pomagajo pri kmečkih opravilih, spravljajo seno, stiskajo sadje za mošt, si perejo perilo pri lesenih koritih in telovadijo.

Bolj zanimivi so motivi, ki prikazujejo domačine, zlasti matere z otroki. To so prijazni obrazi, ki izžarevajo dobroto in mir. Te spominske slike so danes zanimiv dokument zgo-

Dr. Janko Šavnik, Pokrajina ob Drini (1914/15)

Dr. Janko Šavnik. Bosenska deklica (1914/15)

dovinskega značaja. Takšna je bila podeželska, hribovita Bosna v začetku prve svetovne vojne.

Tu objavljamo samo nekaj prizorov. Posneti so po originalnih fotografijah dr. Šavnika, ki je kopiral svoje slike formata okr. 4×6 cm na razrezan fotografski papir mehkega kartona, namenjenega za razglednice. Presenečenje vzbuja odličen portret pastirice, nasmejane deklice, polne igrivega veselja. Kdo bi si lahko mislil, da se skriva za to idilo kruta, krivična vojna, ki bo kmalu vzela življenje miroljubnemu, bistremu dr. Šavniku.

Kdo je bil pravzaprav dr. Janko Šavnik? Nekaj biografskih podatkov hrani dr. Joža Vilfan po svoji materi, ki je bila Šavnikova sestra. Nekaj podatkov pa najdemo v kratki biografiji, ki jo je obenem s sliko, portretom dr. Šavnika, objavil Koledar družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1917.

Janko Šavnik se je rodil v Kranju leta 1881. Njegov oče je bil znani lekarnar in dolgoletni kranjski župan Karel Šavnik. Janko je končal gimnazijo v Ljubljani, nato je študiral na Dunaju pravo in doktoriral leta 1906. Nato je delal v odvetniških pisarnah v Kranju in v Ljubljani. Končno se je odločil za Trst, kjer je imel njegov svak dr. Josip Vilfan (1878—1955)

Dr. Janko Šavnik, Skupina Bosancev (1914/15)

Dr. Janko Šavnik kot vojak (slikan v Münchnu)

lastno odvetniško pisarno. Na to odločitev je vplivala nekoliko njegova navezanost na sestro, še bolj pa njegova narodna zavest. Bil je zelo aktiven Sokol, uspešen telovadec in obenem poln energije za delo med primorskimi Slovenci. Želel je pomagati dr. Josipu Vilfanu, ki se je že uveljavil kot eden od uspešnih voditeljev tržaških Slovencev.

Leta 1913 je opravil odvetniški izpit in nameraval za trajno ostati v Trstu. Toda vojna ga je neizprosno postavila na fronto, sprva na sever, nato na vzhod. Mobiliziran je bil kot rezervni oficir. Na srbskem bojišču je bil težko ranjen in umrl je v vojaški bolnici v Stari Pazovi. Dne 14. decembra 1915 so ga prepeljali v Kranj, kjer so ga pokopali v bližini naših slavnih mož, Prešerna in Jenka.

Družba sv. Cirila in Metoda, ki je podpirala slovensko šolstvo in postavila jez ponemčevanju na slovenskem šolskem področju, se je dr. Janka Šavnika spomnila s posebnim poudarkom, da je še s fronte poslal družbi 200 K, ki si jih je prihranil kot zaveden podporni član. In dodala je s posebnim obžalovanjem, da je izguba dr. Šavnika velika žrtev za ves slovenski narod.

V navedenem koledarju je objavljena tudi ena od pesmi Ksaverja Meška. Sedaj, ko obujamo po dolgem času spomin na dr. Šavnika, naj obrnemo njemu na čast Meškove verze:

»In meni spet zarja
po noči trpljenja bo vzšla«.

OPOMBA

Na dr. Janka Šavnika me je opozoril vneti bralec naše »Kronike« dr. Joža Vilfan, ki mi je posredoval fotografije in nekaj podatkov. Zbirka fotografij je vredna pozornosti in verjetno bi se dala pripraviti manjša razstava, ki bi bila zanimiva tudi za jugoslovanske fotografske klube. Dr. Janka Šavnika pa bomo uvrstili v seznam uspešnih slovenskih fotoamaterjev zgodnejše dobe.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Posvetovanje o slovenskih krajevnih zbornikih

29. junija 1979 je bilo v Goriškem muzeju na gradu Kromberk posvetovanje zastopnikov slovenskih krajevnih zbornikov.

Sestanek je odprl ravnatelj Goriškega muzeja Branko Marušič, odkoder je prišla tudi pobuda zanj, ter na kratko orisal namen srečanja, ki naj pripomore k ureditvi mesta in vloge krajevnih zbornikov v našem družbenem življenju. Vabila na posvetovanje, ki je bilo, kot kaže, prvo te vrste v Sloveniji, je Goriški muzej, izdajatelj Goriškega letnika, poslal na 14 naslovo (Loški razgledi, Celjski zbornik, Savinjski zbornik, Zbornik občine Grosuplje, Slovensko morje in zaledje, Notranjski listi, Jeklo in ljudje, ČZN, Kranjski zbornik, Idrijski razgledi, Tolminski zbornik, Ptujski zbornik, Krški zbornik, Kamniški zbornik), od teh se je na vabilo vključno z Goriškim letnikom odzvalo sedem zbornikov, torej polovica.

B. Marušič je nato predal besedo Marijanu Breclju iz Goriškega muzeja, ki je prebral referat z naslovom »Izhodiščne misli za posvetovanje o krajevnih (domoznanskih) zbornikih in revijah«. Referent je najprej spregovoril o splošnih vsebinskih in oblikovnih značilnostih krajevnih zbornikov in omenil nesporazum, ki prihaja pri vrednotenju pokrajinskih zbornikov v primerjavi z osrednjimi strokovnimi revijami, češ da so krajevni zborniki manj vredni od slednjih. Ponavadi gre za poljudnejši pristop zaradi drugačnega občinstva, kateremu je zbornik namenjen, vendar se kljub temu zahteva potrebna strokovnost. M. Breclj je nadalje načel vprašanje sodelavcev, tako domačih in tudi tujih, založb, ki so pri krajevnih zbornikih dokaj raznovrstne, v zadnjem času pa je tu čutiti močan poseg občinskih kulturnih skupnosti. Referent se je nadalje dotaknil vprašanja, kam gredo zborniki in v zvezi s tem podrobneje spregovoril o Goriškem letniku, točneje o zamenjavah z institucijami doma in po svetu, ki lahko postanejo pomemben vir lepih knjižnih pridobitev. Ob koncu je M. Breclj predlagal, da bi se taka srečanja ponavljala vsako leto, in to vsakokrat v drugem kraju.

V razpravo je nato posegel France Adamič, urednik Zbornika občine Grosuplje in povedal, da njihovega tiskajo v nakladi 1000 izvodov, glavni naročnik pa so delovne organizacije in Zveza borcev, tako da gre 60 odstotkov naklade med delovne ljudi. Glavni vir

dohodkov so oglašili in prodaja delovnim organizacijam. Stroški zadnje številke zbornika so znašali 12 starih milijonov.

Jože Hočevnar iz Kopra je posredoval nekaj podatkov o zborniku Slovensko morje in zaledje. Pobudo za ustanovitev so dali kulturni zavodi južne Primorske, osnovni namen pa je širiti pomorsko miselnost v slovenskem prostoru. Usmeritev je predvsem družboslovna, humanistična. Prvo številko so tiskali v 500 izvodih, stala pa je 17 starih milijonov, založila jo je založba Lipa. Večje število izvodov so poslali v zamenjave, ostanek pa so prodali na knjižnem trgu. Značilno je, da delovne organizacije zanj ne kažejo prevelikega zanimanja.

Jože Dolenc iz Tolmina, urednik Tolminskega zbornika, je kot osnovno značilnost navedel visoko naklado, 3500 izvodov (2. številka), ker se je izkazalo, da je tudi za prvo številko, ki je že davno pošla, še vedno zanimanje. Od tega so prodali 2500 izvodov, večino med prednaročnike (1500), ostala je rezerva va 1000 izvodov za sprotna povpraševanja. 2. številka Tolminskega zbornika, ki je bila zelo obsežna, je stala ok. 35 starih milijonov dinarjev. J. Dolenc je postavil vprašanje, ali je Tolminski zbornik ob Goriškem letniku, ki pokriva tudi tolminsko občino, še potreben. Vprašanje je po njegovem pritrdilno, vendar naj bi se Tolminski zbornik razlikoval po zasnovi od Goriškega letnika. Prilagojen naj bi bil nivoju občinstva, kateremu je v prvi vrsti namenjen, zato naj bo slog bolj poljuden, vendar mora časopis paziti, da bi ne zapadel na prenizko raven. Zbornik tudi v bodoče ne namerava uvesti znanstvenega aparata (tuji povzetki, opombe ipd.), saj je prvenstveno namenjen domačim bralcem, v tujino pa ga pošiljajo le manjši del.

O Celjskem zborniku je spregovoril njegov odgovorni urednik Vlado Novak. Ustanovljen je bil leta 1951 ob 500-letnici Celja, vsebinsko pa je danes usmerjen tako, da bi kar najširše dokumentiral razvoj celjskega območja, tako s strokovnimi razpravami, poročili ali vsaj kronističnimi zapisi. Opazno je, da so zadovoljivo zastopane humanistične vede, zlasti zgodovina, geografija itd., manj pa je prispevkov iz živih, aktualnih področij, npr. šolstvo, gospodarstvo, urbanizem, kultura, šport, saj je tod težko najti ljudi, ki bi bili pripravljeni pisati. Delovne organizacije se za zbornik ne zanimajo, niti takrat ne, ko so v njem omenjene. Denarno ga podpira Kulturna skupnost, naklada je 800 izvodov, do zamen pa prihaja

indirektno preko posameznih institucij. Distribucijo in administracijo opravljajo sami. Zbornik izdaja poleg svoje redne publikacije tudi izredne izdaje monografskega značaja.

O Notranjskih listih je Janez Šumrada povedal, da so prvotno bili zamišljeni kot enkratna publikacija ob 500-letnici Loža, nato pa je prišlo do zamisli o širši periodični publikaciji s številko 1. Naslov Notranjski listi so zborniku dali zato, ker so ga hoteli razširiti na celotno notranjsko-kraško regijo (občine Vrhnika, Logatec, Postojna, Ilirska Bistrica, deloma Idrija). Značilno je, da v krajih onstran nekdanje rapalske meje ni bilo večjega odziva. Želja uredništva je bila, približati zbornik delovnim ljudem v razumljivem jeziku, anketa med bralci pa je pokazala, da so na lep odziv naleteli tudi znanstveni članki, vendar s pripombo, naj bi v prihodnje nujno potrebne tujke ob koncu članka razumljivo pojasnili. Ob prvi številki je prišlo tudi do kritike, da zbornik ni v zadostni meri upošteval gospodarskega življenja (gozdarstvo, trgovina s soljo), več pozornosti naj bo namenjeno tudi sodobnemu razvoju. Želja uredništva je, da bi večina sodelavcev bili domačini, vendar zaradi pomanjkanja domače inteligence to ni mogoče, zato se obračajo na širši krog piscev. Notranjski listi bodo glede vsebine in oblike obdržali dosedanje koncepte. Prvo številko so tiskali v nakladi 3000 izvodov, tiskarski stroški pa so znašali 35 milijonov starih dinarjev. Večino naklade prve številke so odkupile delovne organizacije, poleg tega so organizirali prodajo na dveh mestih v občini Cerknica in po slovenskih knjigarnah. Izdajatelj bo še nadalje ostala Kulturna skupnost. Poleg zbornika nameravajo izdati tudi monografije.

B. Marušič je poudaril, da obstajajo med zborniki številni skupni problemi pa tudi nekatere specifičnosti. Določeneje za Goriški letnik je dejal, da na njegovo podobo vpliva tudi obmejni položaj, saj služi tudi razčiščevanju s stališči italijanskih znanstvenikov, z recenzijami pa redno beleži publicistično dejavnost na sosednji italijanski strani. Značilno je, da revija Studi Goriziani, ki izhaja v Gorisi, redno poroča o vsebini vseh števil Goriškega letnika.

Razprava se je nato dotaknila vprašanja dotoka prispevkov, njihove kvalitete, pristopa k sodelavcem, diplomskih nalog, pripravnih za objavo, nepokritih slovenskih pokrajin itd. J. Hočevar je omenil, da vprašanje financiranja krajevnih zbornikov na republiški Kulturni skupnosti ni rešeno, saj tu stojijo na stališču, da gre v glavnem za regionalne pobude, ki naj jih zato v tem okviru tudi financirajo.

O ČZN iz Maribora je poročal dr. Jože Koropec. Financiranje in dotok prispevkov potekata v redu, izhaja pa v nakladi 800 izvodov, vendar se kaže potreba po njegovem povečanju oz. ponatisu kakšne povojne številke, ki je pošla. Glede vsebine prihaja do krize poročil in ocen, prav tako se čuti pomanjkanje solidnih prispevkov za zgodovino po letu 1945. V jubilejnih zbornikih sodelujejo gostje iz drugih jugoslovanskih republik in iz tujine, in to v originalnem jeziku z daljšim povzetkom v slovenščini. Vlado Novak je še dodal, da krajevni zborniki kljub regionalni omejitvi krepijo slovensko nacionalno zavest, saj gre tu za raziskave, kako se je neki del slovenskega ozemlja včlenjal v nacionalni in družbeni razvoj. Zato bi bilo potrebno razumevanje tudi republiške Kulturne skupnosti.

Na koncu posvetovanja so bili sprejeti naslednji sklepi:

1. objavi naj se referat Marijana Breclja prebran na srečanju;
2. naslednje posvetovanje slovenskih krajevnih zbornikov bo prihodnje leto v Grosupljem;
3. po zgledu Notranjskih listov naj zborniki izdelajo vprašalnik za bralce, rezultate ankete pa naj bi obravnavali na prihodnjem srečanju v Grosupljem;
4. slovenski krajevni zborniki si bodo medsebojno izmenjevali svoje publikacije;
5. treba je pospešiti raziskave zgodovine po letu 1945;
6. Kulturna skupnost Slovenije naj krajevne zbornike odslej obravnava bolj enakopravno v primerjavi z osrednjimi strokovnimi revijami;
7. uredniki krajevnih zbornikov naj posvečajo večjo skrb jezikovni kulturi povzetkov v tujih jezikih, saj so opazni primeri, da so le-ti včasih napisani v slabem jeziku.

Ob srečanju na gradu Kromberk je Goriški muzej priredil manjšo razstavo slovenskih krajevnih zbornikov kot nazorno dopolnilo problematiki, obravnavani na posvetovanju.

Marko Vuk

Deveto zborovanje slovenskih arhivarjev.
(Slatina Radenci 26.—28. september 1979)

Letošnje zborovanje ni bilo le vnovičen delovni zbor slovenskih arhivarjev, ampak tudi jubilejni, saj pravkar poteka petindvajsetletnica ustanovitve njihovega strokovnega društva. Udeleženci so se jubileja spomnili s prezezmom dosedanjega dela, ki ga je za to priložnost pripravil predsednik društva Peter Klačar.

sinc. Dejstvo, da so tokrat prebrali devetnajst referatov, priča o razvejenosti dela in širini problematike, pred katero stoje danes arhivski delavci. Dejstvo je, da se danes arhivsko gradivo množi kot še nikoli doslej in pred nami je naloga, kako to gradivo obvladati pa tudi obdelati. Vrsta na zborovanju podanih referatov pomeni nedvomno prispevek k razreševanju tudi tega vprašanja.

Vsebinsko so se referati delili na tri vsebinsko bolj ali manj zaokrožene celote (referate podajamo po njihovem vsebinskem zaporedju in ne po redu, kot so bili prebrani). Prvo celoto so sestavljali referati, ki so udeležence zborovanja seznanjali s prostorom, na katerem se je zborovanje odvijalo. Tako so se udeleženci seznanili z območjem Gornje Radgone do začetka 17. stoletja (Jože Mlinarič), z narodnopolitičnim razvojem gornjeradgonske občine med letoma 1848 in 1918 (Viktor Vrbnjak) pa tudi z zdajšnjim Pomurjem ter z zdraviliščem Slatina Radenci, ki prav letos praznuje 110-letnico svojega obstoja (zadnja dva pregleda sta podala predsednik tamkajšnje občinske skupščine ter ravnatelj zdravilišča).

Drugi kompleks predavanj je uvedel Jože Žontar s pregledom organizacije državne uprave na Slovenskem do srede 18. stoletja pa do danes. V referatu se je med drugim dotaknil tudi instančne razdelitve pristojnosti med posameznimi stopnjami upravnih organov v posameznih obdobjih. Nadaljnji referat (pripravil ga je Antoša Leskovec) je bil namenjen upravnemu sistemu na območju matične Ogrske, pod katero je do zloma habsburške monarhije spadalo tudi Prekmurje. Ob tem je referat orisal upravo ogrskega prostora do druge polovice preteklega stoletja, se pravi, do izoblikovanja meščanske države. Poseben referat je govoril o upravnih ureditvah na Primorskem v času italijanske zasedbe (do vključno leta 1940). Z njim je Ljudmila Bezljaj-Krevel podala tudi prerez kompetenc posameznih uradov; ko pa je govorila o tedanji italijanski zakonodaji, je tudi opozorila na ustrezno urejevanje registraturnega gradiva v tem času. Dalje je bil prebran referat Toneta Ferenca o okupacijski civilni upravi na Slovenskem ter o njenem gradivu. Z njim je referent opozoril na prizadevanje vseh treh okupatorjev, nemškega, italijanskega in madžarskega, po vključitvi zasedenega slovenskega ozemlja v svoj državni prostor ter orisal upravno razdelitev na območju vsakega okupatorja posebej. Naglasil je, da imamo najmanj podatkov prav za območje Prekmurja. V drugem delu referata je referent podal pregled gradiva o civilni upravi na vseh treh za-

sedenih območjih med vojno razkosanega slovenskega ozemlja.

Poseben referent (Stane Granda) je govoril o razvoju statistike in statističnega gradiva vse do danes. Pri tem je referent med drugim opozoril na vsebino serij statističnih publikacij in druge objavljene dokumentacije (še zlasti nadrobno za 19. stoletje).

Tretji sklop referatov je glede na njihovo časovno zaporedje uvažal referat Eme Umek o centralnih avstrijskih upravnih organih po letu 1848. Ob tem je treba poudariti, da je referentka še posebej izhajala iz spoznanj, dobljenih ob delu pri izpolnjevanju jugoslovansko-avstrijske arhivske konvencije iz leta 1923 v splošnem avstrijskem upravnem arhivu na Dunaju. Pri tem je referentka podala ustroj avstrijskih centralnih uradov ter vsebinsko njihovih registratur. Majda Smole pa je govorila o zgodovini deželnoknežjih upravnih organov na Kranjskem ter ob tem še zlasti podala njihovo strukturo ter vsebino arhivskih fondov; referent je časovno segal vse v drugo polovico 18. stoletja. O arhivskem gradivu upravnih organov na Kranjskem med letoma 1850 in 1918 pa je poročal Peter Ribnikar. Uvodoma je nakazal razvoj teh organov, zatem pa podal prikaz zadevnega arhivskega gradiva (pri tem je še posebej naglasil, da sta arhivsko najbolj bogata fonda deželnega namestništva in deželne vlade), njegovo urejenost in uporabnost.

O upravnem postopku je na zborovanju govorila Jelka Melik. V okviru referata je tudi analizirala predvojno zakonodajo na tem področju ter omenila instance, ki so upravni postopek izvajale, drugi del referata pa je zajel to problematiko še za čas od osvoboditve leta 1945 pa vse do danes. Ob tej priložnosti je Vladimir Kološa poročal o upravi dravske banovine ter pokazal v luči zakonodaje na tedanje upravo ter vzporedno s tem podal njeno strukturo in pregled njenih arhivskih fondov po posameznih oddelkih.

Ostali referati s tega področja so se nanašali na čas ljudske revolucije in socialistične izgradnje. Tako je Marija Oblak-Čarni poročala o Izvršnem odboru OF, Narodnoosvobodilnem svetu za osvobojeno ozemlje ter o Upravnih komisiji za prostor. Pri tem je podala strukturo in razvoj vsakega organa posebej ter orisala njihovo arhivsko gradivo in ureditev. Sporočila je tudi, da arhiv Narodnoosvobodilnega sveta z izjemo nekaterih drobcev ni ohranjen, pač pa je bil izdelan poskus njegove rekonstrukcije. Na ta referat se je navezovalo obsežno poročilo Jožeta Prinčiča o Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu do leta 1946; med drugim je referat tudi vsebin-

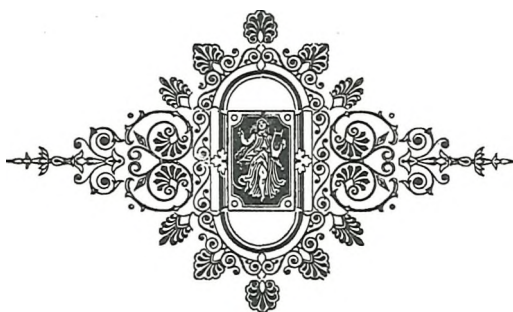
sko analiziral arhivsko gradivo tega organa. Marjan Zupančič in Majda Ficko sta poročala o pregledu gradiva na republiškem komiteju za energetiko za leti 1977 in 1978; pri tem sta med drugim opozorila na kompetence tega republiškega organa, na njegovo notranjo organizacijo ter na kompetence njegovih organov. Referat se je poleg tega ustavljal tudi ob do danes še kako važnem vprašanju o valorizaciji nastajajočega arhivskega gradiva. O upravnih organih ter o njihovem gradivu na območju Slovenskega primorja v letih 1945—1947, se pravi, da podpisa mirovne pogodbe z Italijo, je poročala Metka Gombač. Govorila je o takratni revolucionarni sloven-

ski oblasti na tem območju ter o takratnem uvajanju zavezniške upravne oblasti; drugi del referata pa je zajel pregled arhivskega gradiva in njegovo ureditev.

Zadnja dva referata sta govorila o ljubljanski problematiki. Tako je Marjan Drnovšek nadrobno orisal, razčlenil in ocenil arhivsko gradivo ljubljanske mestne občine za leta 1901—1910, medtem ko je dal Miran Kafol podobno oceno gradiva Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana za leto 1960.

Poleg tega so si udeleženci zborovanja na strokovni ekskurziji ogledali arhiv v madžarskem Sombathelyju.

Tone Zorn

NOVE PUBLIKACIJE

Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Uvod in poročila; Vprašalnice I—XI, Lj. 1976, 1977 in 1979, str. 169, 128, 73, 87, 91, 129, 125, 82, 78, 130, 140, 132.

Vprašalnice predstavljajo doslej največjo skupno akcijo slovenskih etnologov. Tako je že pri njihovi sestavi sodelovalo nad trideset različnih avtorjev, svoja poročila o dosedanjih topografskih raziskavah pa je podalo kar devetnajst slovenskih institucij, ki se ukvarjajo z etnologijo. Kot izvemo iz Uvoda dr. Slavka Kremenškega, so Vprašalnice prva faza dolgoročnega raziskovalnega projekta, v katerem naj bi na osnovi monografskih obdelav dovolj velikega števila reprezentativnih mikrorajonov dobili celovito etnološko podobo slovenskega etnosa, pri čemer bi bili seveda upoštevani tudi Slovenci v zamejstvu in strnjene kolonije slovenskih izseljencev. Teoretični uvod in uporaba Vprašalnic pa naj bi vsem raziskovalcem mikrorajonov zagotavljala dokaj enotno izhodišče za raziskave in potrebno primerljivost rezultatov.

Že sam pregled tem, ki jih Vprašalnice zajemajo, kaže, da se je tako kot v mnogih drugih ancionalnih etnologijah, tudi pri nas začel širiti prdmetni okvir etnološkega raziskovanja in da so nekatere teoretične domneve etnološke vede že v marsičem presežene. Tako Vprašalnice iz materialne kulture poleg že znanih in uveljavljenih poglavij iz etnološke sistematike zajemajo še etnološko zanimive vidike industrije in rudarstva (ETSEO III), komunikacijskih sredstev, komuniciranja in turizma (ETSEO IV). V okviru socialne kulture, ki je bila doslej najbolj zanemarjena in pogosto docela prezrta, pa so prav v Vprašalnicah prvič definirane številne nove etnološke teme v zvezi z družino, sorodstvenimi vezmi, vzgojo, spolnim življenjem (ETSEO VI), interetničnimi odnosi in zdomstvom, družbenim razlikovanjem in moralnimi normami, o takih lokalnih skupnostih, kot je npr. krajevna skupnost (ETSEO VII) in o raznih oblikah medsebojnega povezovanja ljudi v različnih formalnih in neformalnih grupah (ETSEO VIII). V okviru duhovne kulture sta relativno novi temi o zgodovinski, geografski in likovni zavesti, sicer pa se novejša pojmovanja predmeta etnologije pojavljajo še v drugih temah.

Iz Kremenškovega Uvoda izvemo o teh teoretičnih premikih v etnologiji še več. Ob upoštevanju razvoja v nekaterih jugoslovanskih

in tujih nacionalnih etnologijah in ob analizi dosedanjih slovenskih etnoloških topografskih študij dr. Kremenšek opozarja, da bi monografije v okviru ETSEO morale predvsem upoštevati kulturno celoto, ne pa podajati mozaične podobe »po bolj ali manj uveljavljenem sosledju etnološke sistematike« (str. 9). Tako naj bi zdaj etnologa predvsem zanimal človek kot nosilec, ustvarjalec in uporabnik določenih kulturnih sestavin ter njegovi vsakokratni odnosi do kulturnega in naravnega okolja v vsej svoji dialektični prepletenosti in mnogovrstnosti. Kremenšek nato opozarja, da se tako pojmovan predmet etnologije drugje dostikrat označuje s pojmom kulturni ali življenjski stil in vsakdanje življenje. Kljub nedoločnosti teh pojmov (podobne kategorije so zanimive tudi za zgodovinarja, sociologa, filozofa idr.), meni, da so te označbe uporabne tudi za slovensko etnologijo, če upoštevamo, da jih podrobneje začrtujejo prav Vprašalnice ETSEO.

V primeru etnoloških raziskav A. Baša o savinjskih splavarjih in gozdnih ter žagarskih delavcih na južnem Pohorju in ob svoji obdelavi ljubljanskega predmestja Zelena jama Kremenšek pokaže, da bi morala tudi sodobnost postati predmet etnološkega zanimanja. Enako velja tudi za mestno in predmestno prebivalstvo, različne profesionalne in socialne grupe in družbene sloje, ki doslej v etnoloških raziskavah niso imeli mesta. Ob takih razširitvah in popravkih »današnji družboslovni misli manj ustreznih teoretičnih postavk« (str. 10) pa bi ljudskost ostala še naprej temeljna etnološka kategorija, vendar v smislu množične kulture in kolikor je ne bi več določala tradicija in občestvena vezanost, ampak predvsem pogostost oziroma odmevnost določenih pojavov in kulturnih sestavin znotraj proučevane grupe.

Ob koncu lahko poudarimo, da slovenska etnologija danes še bolj kot pred desetletjem postaja veda, katere izsledke zgodovinarji morajo upoštevati pri svojem delu. Če je to doslej veljalo le za starejša zgodovinska obdobja, je ob sedanjih teoretičnih usmerjanjih etnologije to nujno potrebno tudi zgodovinarjem najnovejše dobe. Ravno projekt ETSEO pa ponuja tudi konkretno možnost za sodelovanje zgodovinarjev in etnologov. Interdisciplinarni pristop bi bil v tem projektu, če že ne nujno potreben, pa vsaj zelo zaželen.

Andraški razgledi. Založila Kulturna skupnost občine Zalec, 1975, 84 str.

V precejšnjo publicistično dejavnost žalske Kulturne skupnosti (poleg štirih letnikov Savinjskega zbornika še Taborski kresovi 1974 in knjiga Antona Kotnika, Komunistična partija v revolucionarnem delavskem gibanju Savinjske doline, 1920—1941, 1975, 118 str.) se v zadnjih letih uvrščajo tudi knjige o posameznih krajevnih skupnostih občine Žalec, ki izidejo navadno ob občinskem prazniku. Tega praznujejo vsako leto prav v tisti krajevni skupnosti, kateri je posvečena tudi knjiga.

Prva je nastala za krajevno skupnost Andraž pri Polzeli, je nekoliko skromnejša po obsegu in zasnovi. Drago Predan daje Nekaj podatkov o kraju in ljudeh, ter opisuje etnološko bogastvo področja (domačije, kašte, mlini, zidanice ...); isti avtor strnjeno prikazuje tudi zgodovino krajevne šole. Lojze Požun je napisal kratko razpravo Andraž v NOB, sledi pa ji seznam žrtev vojne s področja krajevne skupnosti. Janko Orožen pripoveduje v članku Sevčnik, zibelka Leskoškovega rodu, o znanem revolucionarju Francu Leskošku-Luki, Vlado Novak pa o pisatelju in prevajalcu Vladimiru Levstiku.

Knjiga vsebuje še informacije o kmetijstvu, kulturi in športu v krajevni skupnosti, vsebino pa pestrijo tudi pesmi in odlomki iz proznih del.

Janez Šumrada

Janko Orožen, Dobrna. Preteklost in sedanjost zdravilišča, kraja in okolice. Izdalo Zdravilišče Dobrna, 1975, 95 str.

Čeprav je bilo o Dobrni napisanih že več razprav in priložnostnih člankov, se je zdravilišče odločilo, da izda Orožnov spis v obliki knjižice, ki je napisana poljudno in zanimivo, tako da bo pritegnila pozornost najširšega kroga bralcev, predvsem pa obiskovalcev zdravilišča, ki jim je v prvi vrsti namenjena.

Knjižica ima tudi značaj spominskega spisa, saj je ob njenem izidu preteklo 350 let, odkar so prej skromne toplice z ustreznim zajetjem vrelecev in dograditvijo štirikrilnega in za tedanje dobo mogočnega poslopja dobile značaj pravega zdravilišča. Avtor nam prikaže kraj Dobrno od najstarejših časov do danes, ob tem navaja številne zgodovinske podrobnosti o Dobrnskih, Gačnikih, Dienersbergih in drugih zemljiških gospodih. Toplice se kot kopališče prvič omenjajo v listini leta 1542. Tedaj so jih zemljiški gospodje dajali v najem; vrellec je bil že ograjen in pokrit, poleg vrelca

pa je bila hiša za prenočevanje. Viri omenjajo, da so v 16. stoletju toplice obiskovali posamezniki od blizu in daleč, znane so bile tudi v 17. in 18. stoletju. Nova doba zanje nastopi v 19. stoletju, zlasti potem ko so prišle v last grofa Hoyosa, ki je veliko napravil za to, da so postale privlačne za najrazličnejše goste. Leta 1851 je bilo tu že 463 gostov, leta 1852 sta med gosti omenjena tudi Slomšek in Jelačić.

Potem je 1858. leta toplice kupila štajerska dežela, ki je v naslednjih letih opravila številna obnovitvena dela, med leti 1860 do 1869 navaja Orožen že od 600—800 gostov letno, v 90. letih pa se število dvigne na 1000—2000 letno. Obiskovalci so bili iz Gradca in drugih krajev nemške Štajerske, Hrvati in Srbi so bili še redki gostje. Po prvi svetovni vojni in z nastankom kraljevine SHS pa se močno poveča število jugoslovanskih gostov.

V knjižici najdemo tudi podatke o analizi dobrnske vode; naštetje so bolezni, ki se tu zdravijo, opisano je delovanje zdravstvene službe, posebej podrobno od leta 1945 do izida publikacije. Dodano je še zanimivo poglavje Sprehodi in izleti (na Kačnik, na Zavrh in Sv. Miklavž, na Paški Kozjak, grad Lemberg, v Vitanje itd.), kjer prav tako najdemo številne zgodovinske podatke, avtor pa je zbral tudi zanimivo ljudsko izročilo zlasti o gradovih bližnje okolice Dobrne.

Ob koncu je naveden seznam literature, kot zgodovinarji pa vendarle pogrešamo običajno citiranje virov in literature.

Olga Janša-Zorn

Otmar Tuider, Die Wehrkreise XVII. und XVIII. 1938—1945. Zbirka Militärhistorische Schriftenreihe, zv. 30, Wien 1975, 72 str.

Knjižica zajema po literaturi ter deloma arhivskih virih vlogo obeh nemških vojaških okrožij na avstrijskih tleh, ustvarjenih po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji leta 1938. Za nas je knjižica zanimiva predvsem zato, ker je bilo v XVIII. vojaško okrožje vključen leta 1941 tudi del okupiranega slovenskega ozemlja (Slovenska Štajerska in Gorenjska); avtor prav ob tem napačno piše, da je bila po aprilski vojni leta 1941 vključena v to okrožje celotna Kranjska. V posebnem odstavku Tuider govori o vlogi obeh vojaških okrožij pri napadu na Jugoslavijo leta 1941. Med poučnimi podrobnostmi naj opozorimo, da je po napadu na našo državo 6. aprila 1941 šest jugoslovanskih letal na štajerskem sektorju preletelo »jugovzhodni del rajha«; pri tem so letala na graškem glavnem kolodvoru uničila kakih 60 vagonov z živili, medtem ko

je bil napad na graško letališče neuspešen. Opozoriti velja, da je nemška vojska še pred aprilsko vojno računala z morebitnim vojaškim nastopom na Balkanu. V ta namen je nemška vojska na območju Dunaja postavila posebno preskrbovalno bazo, ki je seveda prišla prav ob napadu na Jugoslavijo. Za jugoslovanskega bralca je dalje zanimivo poročilo o ustanavljanju nekaterih vojaških enot »Nezavisne države Hrvatske« na območju današnje Avstrije.

Tuider dalje omenja nastopanje enot XVIII. vojaškega okrožja proti enotam Narodnoosvobodilne vojske Slovenije. Posebej pravi, da to ni bila le dodatna, ampak »predvsem zelo problematična naloga«. V nadaljevanju pravi, da so na razpolago zelo nepopolni podatki o moči enot, ki so se na območju tega vojaškega okrožja borile proti slovenskim partizanom. Ob tem med drugim omenja notico Franza Böhma, poveljnika tega okrožja, da sta bila (ob vrsti drugih vojaških enot) določena za »boj proti banditom« (podatek je za leto 1944) dva polkovna štaba deželnih strelcev z osmimi bataljoni ter štirje bataljoni divizije Brandenburg s skupaj 4800 možmi. Na rovaš nezanesljive literature pa gre avtorjevo pisanje o delih XIV. slovenske narodnoosvobodilne divizije, ki naj bi leta 1944 delovala na območju današnje avstrijske Koroške.

Opozorimo naj tudi, da je pred kapitulacijo Italije prispela iz Danske na prostor Beljak—Ljubljana 71. pehotna divizija (na območje severno od Ljubljane je prispela 7. avgusta 1943). Naloga divizije je bila opraviti potrebno za zasedbo prelazov ter tamkajšnjih majhnih utrd. V ta namen je bila divizija okrepjena še z nekaterimi vojaškimi in policijskimi enotami z območja Koroške (Podklošter) ter z enotami, ki so bile v tem času na Gorenjskem (te enote Tuider posebej našteva).

Tone Zorn

Dve publikaciji slovenskega informacijskega centra (SIC), Celovec

V tokratni razbor publikacij celovškega Slovenskega znanstvenega centra smo tokrat vzeli dve publikaciji iz zadnjega časa. Prvo je napisal Gerhard Beermann z naslovom *Ärgernis für eine Mehrheit — Pohujšanje za večino* (75 str., oktober 1978), druga pa je zbornik sestavljen iz historičnega gradiva o slovenski koroški vasi Radiše *Radiše dunes* (192 str. 1979).

Prva publikacija je izšla dvojezično, v nemškem izvirniku ter v slovenskem prevodu. Na-

pisal jo je sodelavec graškega Solidarnostnega komiteja za pravice koroških Slovencev, nastalega ob znanem preštevanju manjšin (»štetju posebne vrste«) leta 1976. Dejstvo, da je Gerhard Beermann tedaj nastopil kot odgovorni za pozive, s katerimi je graški komite pozval demokratične Avstrijce, naj ob tej priložnosti vnesejo v popisnice slovensko materinščino, mu je po 14. novembru, dnevu popisa, prineslo več težav. V knjižici, o kateri poročamo, opredeljuje svoj odnos do »štetja posebne vrste« ter ob drugem objavlja vrsto dokumentov iz takratnega časa, med njimi tudi nemškonacionalne napade graškega tiska nanj ter na njegove somišljenike.

Druga publikacija je izšla v času odprtja slovenskega kulturnega doma spomladi letos na Koroških Radišah. Sestavljena je iz dveh delov. V prvem najdemo ponatise treh daljših zapisov tamkajšnjega samouka Lamberta Pasjaka p. d. Pridovnika o preteklosti domačega kraja. Gre za zapise, ki z živahno besedo skušajo oteti pozabi črtice iz nekdanjega življenja, pri čemer avtor bogato zajema iz ljudske tradicije. V drugem delu pa najdemo ponatise vesti o Radišah in njeni okolici, objavljene v slovenskem koroškem tisku vse od ustanovitve slovenskega kulturnega društva po prelomu stoletja pa vse tja do nacističnega napada na Jugoslavijo leta 1941. Čeprav bi bralec želel izvedeti še to in ono, vendar objavljeno in ponatisnjeno gradivo vendarle v marsičem osvetljuje slovensko problematiko v eni od koroških občin ter kot tako pomeni ne le pobudo za nadrobnejše preučevanje manjšinske problematike, ampak tudi podobne publikacije, ki bi zajele še druge južnokoroške kraje.

Tone Zorn

Aleksander Gala-Peter, Partizanski zdravnik. Druga izpopolnjena izdaja. Ljubljana, Partizanska knjiga 1978, 627 str. in slikovne priloge.

Partizansko zdravstvo je bilo eno pomembnejših pa tudi najbolj organiziranih dejavnosti NOB na Slovenskem, kot ugotavlja profesor Mikuž v Orisu partizanske sanitete na Slovenskem. Razmeroma dokaj obsežno arhivsko gradivo, kronike, dnevniki in spominsko gradivo, ki je bilo pretežno objavljeno v povojnem tisku, potrjuje izraženo sodbo. Glede na razvoj in značilnosti delovanja partizanske sanitete moramo le-to razdeliti na posamezna razdobja. Za prvo razdobje do prvega osvobojenega ozemlja spomladi 1942 je značilno, da so slovenski zdravniki, privrženci Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega gibanja,

imeli organizirano dokaj široko mrežo odborov OF.

Zlasti v Ljubljani, kjer so organizirali v okviru matičnega odbora OF zdravnikov zbiranje in odpošiljanje sanitetnega materiala partizanskim enotam in dajali zdravstveno pomoč ranjenim borcem bodisi v ljubljanskih bolnišnicah ali na terenu. Ta odlično organizirana pomoč pa je spomladi 1942 z razvojem osvobojenega ozemlja, NOV in njenih potreb dobila drugačne oblike in razsežnosti. Poleg pošiljanja vse večjih količin sanitetnega materiala, celo z vagonskimi pošilkami, je odhajal v NOV tudi zdravniški kader.

Podatke za svoje obsežno memoarsko gradivo je dr. Peter (partizansko ime avtorja) črpal iz svojih zapisov še med vojno. Tedaj je pisal o partizanski saniteti na Primorskem, dalje vrsto podatkov najdemo v Galovem poročilu IV. armadi, v opisu sanitete od razpada Italije do konca januarja 1944. O partizanski saniteti pa je pisal tudi po vojni in to v Slovenskem Jadranu, Tolminskem zborniku in Borcu. Prva izdaja Partizanskega zdravnika je izšla leta 1972 v založbi Partizanska knjiga, v obsegu 451 strani. Avtor pa je svojo pripoved še razširil in dopolnil.

Dr. Gala je pričel opisovati svoje spomine na drugo razdobje partizanske sanitete. Kot mlad stažist v ljubljanski bolnišnici, član OF, se je 28. maja 1942 v vlakom odpeljal v Stično, odtod je odšel na osvobojeno ozemlje, kjer se je srečal z borci II. bataljona Notranjskega odreda v Sodražici. Natančno je opisal svojo dejavnost med partizanskimi enotami na Notranjskem v času od osvobojenega ozemlja spomladi 1942 do konca velike italijanske ofenzive jeseni 1942. Pretežno se je zadrževal v območju Loškega potoka in Loške doline in delal v bolnišnici v partizanskem taborišču na Petelinjeku. Posebno se je pomudil pri opisovanju postavitve in življenja v bolnišnici na Ogenjci blizu Loškega potoka, tragediji ranjencev in bolničarke ter usodi treh preživelih ranjencev iz te bolnišnice. Posebno dobro in prizadeto je prikazal posledice okupatorjevega nasilja in divjanja v času ofenzive in razmere na terenu, ko je začela odkrito delovati bela garda.

Razdobje od jeseni 1942 do konca nemške ofenzive 1943, ko so se pričele ustanavljati partizanske konspirativne bolnišnice, opisuje dr. Gala sprva delo in življenje v bolnišnicah pod Snežnikom. Tako teče beseda o bolnišnici na Prezidanskem Berinščku, v Šimenovi dolini, blizu Šoškove lokvice, na Požarju in pri Mrliču, kjer ga je zatekel poziv, da naj se odpravi na pot v glavni štab, ki je bil tedaj v Polhograjskih Dolomitih. Od tam so ga

poslali kot partizanskega zdravnika v štab III. operativne cone, komandantu Mirku Bračiču. Na Primorskem so ga zadolžili, da je kot sanitetni referent ustanavljal sanitetne postaje in partizanske bolnišnice, vodil sanitetne tečaje ter skrbel za bolne in ranjene partizane, poleg tega pa je dajal zdravstveno pomoč tudi okoliškemu civilnemu prebivalstvu. Njegova dejavnost, polna naporov in požrtvovalnosti, se je tako raztegnila od idrijskih hribov do Kanina.

Kasneje so mu zaupali gradnjo centralne vojne bolnišnice (CVB), ki je bila za Klavži, in nekaj okrevališč, raztresenih na območju Trnovskega gozda in drugod za potrebe partizanskih enot III. operativne cone »Alpske«.

Spričo vse večjega dotoka borcev v NOV, zlasti po kapitulaciji Italije, je štab IX. korpusa januarja 1944 ustanovil korpusno bolničarsko šolo z nalogo, da na kratkih tečajih pridobijo potrebno število nižjega in srednjega sanitetnega kadra. Tečaje oziroma pedagoško delo je vodil dr. Gala, vendar so se tečajniki morali zaradi številnih sovražnikovih vdorov in velike nemške ofenzive julija 1944 umikati in se seliti iz kraja v kraj. Februarja 1945 je odšel v Cerkljo in prevzel vodstvo novo ustanovljenega odseka korpusne vojne oblasti. Tudi zadnji meseci niso bili mirni. Okupatorjeva poražena vojska, ki se je umikala prek ozemlja IX. korpusa v Italijo, je za seboj puščala grozodejstva in številne žrtve svojih zločinov. Toda dr. Gala se je srečno vrnil v osvobojeno Ljubljano.

Spomine partizanskega zdravnika je avtor pisal zadnje leto pred koncem vojne. V iskrenem, objektivnem in zanimivem pripovedovanju je orisal razmere in delo partizanskega zdravnika, razvoj in problematiko partizanske sanitete od spomladi 1942 do konca vojne. Hkrati je vpletel mnogo drobnih podatkov o dogodkih in prikazal usodo prenekaterih borcev in drugih, s katerimi se je srečal. Vse to odlikuje delo, ki prav gotovo sodi med pomembna dela naše partizanske memoarske literature.

Anka Vidovič-Miklavčič

Letuš skozi čas. Založila Kulturna skupnost občine Žalec, 1976, 160 str.; Trnava, ib., 1977, 160 str.; Gomilsko, ib., 1979, 300 str.

Publikacije, ki izhajajo v založbi Kulturne skupnosti občine Žalec ob vsakoletnem občinskem prazniku, imajo v zadnjih letih poenoteno vsebinsko zasnovo, kar je navsezadnje razumljivo, saj jih je uredila ista roka (ing. Vili Vybihal).

Milan Natek je napisal tri temeljite geografske študije o omenjenih krajevnih skupnostih, ki so potrebne tudi zgodovinarju in drugim družboslovcem.

Janko Orožen (L, T) in Tone Kolšek (G) govorita na osnovi urbarialnih in zemljiško-knjžnih virov o posestnih razmerah. Pri tem je lepo vidna struktura priimkov in prehajanje posesti iz rok v roke, niso pa izkoriščeni pomembni gospodarski podatki (višina in oblike dajatev itd.). Kolšek je za dodatek svojemu članku pripravil za objavo tudi izbor najzanimivejših dokumentov o Gomilskem, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Celje.

Za starejšo zgodovino je važen članek Vere Kolškove, Gomilsko v davni, ki nas seznaja s tamkajšnjimi arheološkimi najdbami.

Največ strani je odmerjenih najbližji preteklosti, tako manjšim razpravam kot osebnim spominom. Franjo Fijavž piše o obdobju NOB v Letušu in KS Trnava, Ivan Mogu opisuje potek borbe proti okupatorju (L), Lojze Požun navaja podatke o množični napisni akciji 7. VII. 1941 v Savinjski dolini (L), Malika Kranjec-Kronovšek obuja spomine na Društvo kmečkih fantov in deklet, Sokolsko četo, Katoliško prosvetno društvo in na organizacijo OF (vse T). Milka Povše se spominja predvojne tiskarne pri Plaskanovih v Šentrupertu (T), Emil Dajh pa je pripravil dve razpravi, Nekaj o pripravi, poteku in pomenu I. konference KPS v Šmiglovi zidnici, in Gomilsko v NOV (oboje G). V vseh knjigah je tudi seznam padlih in žrtev fašizma. Predstavljena je zgodovina šolstva (Zora Dobnik — L, Maja Gaberšek — T, Tončka Hazler — G) in pomembnejše osebnosti: Vera Plaskan (T), Stanko Virant, sestre Miklič, Franjo Šega, dr. Franc Cukala (vse G).

Ne le za strokovne kroge je zanimiva tudi razprava Marije Makarovičeve, Razmerje vaščanov Zakla do dela in poklica (G).

Precej prostora je odmerjenega tudi aktualnim problemom razvoja krajevnih skupnosti in posameznih družbenih dejavnosti ter organizacij v njej, knjige pa prinašajo tudi literarne prispevke.

Janez Šumrada

Vransko in nova šola. Izdal in založil Režijski odbor za izgradnjo nove šole. Celje 1974, 66 str.

Knjižica, ki je izšla ob otvoritvi nove šole Ivana Farčnika-Buča na Vranskem, nam naj-

prej na kratko predstavi življenje tega predvojnega komunista in prvoborca, nato pa sledi članek Janka Križnika, Zemljepisni pregled šolskega okoliša Vransko.

V prispevku Kratek oris zgodovine kraja Vransko do leta 1941, ki ga je napisal Štefan Kočar, je pregled zgodovine kraja in neposredne bližine od rimskih časov do nedavne preteklosti, zlasti pa je prikazan razvoj srednjeveške naselbine, ki je nastala ob prometni cesti, ki je tekla sprva čez Tuhinjsko dolino (Motnik) in Kamnik, zlasti od začetka novega veka dalje pa vsebolj čez Trojane in Črni graben. Naselbina je bila pomembna kot sedež mitninske in priprežne postaje, kasneje tudi kot poštna postaja, v njej pa so se razvili za kraje ob veliki cesti značilni poklici (gostilničarstvo, kovaštvo) in dejavnosti (prevoznništvo). Avtor govori še o gradovih v okolici, razvoju reformacije, kmečkih uporih (mitničar Čadinger je znan iz kmečkih načrtov v upor 1572/73, del Savinjske doline okrog gradu Ojstrice je izhodišče upora leta 1635), francoskih časih, ko je bilo Vransko zadnji večji kraj pred mejo z Ilirskimi provincami in je bilo zato sedež carinskega urada. Razvoj je bil sredi 19. stoletja pretrgan, saj je zaradi železnice propadlo furmanstvo in od njega odvisne obrti, prebivalci pa so se preusmerili v kmetijstvo (hmelj), odhajali na delo v bližnje industrijske obrate ali v tujino. V drugi polovici prejšnjega stoletja postane Vransko trg, sem pridejo okrajni uradi (na vranskem okrajnem sodišču so menda prvi vpisovali v zemljiško knjigo v slovenščini), kraj je eden od narodno zelo osveščenih. Članek se sklene s pregledom skromnega razvoja industrije, z razmerami v bivši Jugoslaviji in razvojem kmečkodelavskega gibanja do vojne.

Franci Golavšek piše o raznarodovalnih ukrepih okupatorja in o njegovem nasilju, po ustnih izjavah udeležencev pa opisuje borbo I. štajerskega bataljona na Čreti oktobra 1941, nemške hajke naslednje leto na Čreti in Menini, bitko na Tolstem vrhu julija 1943. Pisec poudarja pomen Dobrovelj za razvoj NOB na Štajerskem.

Tilka Raner in Berta Štravs sta napisali Razvoj šolstva od začetka do danes, brošura pa vsebuje še krajše prispevke o gradnji nove šole, o društvenem življenju od prejšnjega stoletja naprej, o razvoju kmetijstva in telesne kulture.

Janez Šumrada

UDK 903/904(497.12 Laško)

Knez Tone, muzejski svetovalec, Dolenjski muzej

61000 Novo mesto, Muzejska 7, Yu

Oris najstarejše zgodovine Laškega

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 149—154, cit. lit. 4

Avtor daje v članku pregled vseh doslej znanih arheoloških najdb iz Laškega, katerih časovni razpon sega od najstarejše železne dobe do pozne antike. Iz prazgodovinskega časa so žarni grobovi pod Starim gradom in trije keltski novci iz 1. stol. pred n. št. Najdbe iz rimskega časa so zastopane s kamnitimi spomeniki, ki so bili nekoč deli nagrobnikov ter posamične novčene najdbe. Med kamnitimi spomeniki so: relief Meduzine glave, relief lovske scene, dva leva, nagrobni napis, portretni medaljon, več fragmentov različnih nagrobnikov. V Laškem so bili odkriti tudi ostanki rimskih term, na katerih je sezidano sodobno termalno zdravišče. Po arheoloških najdbah sodeč, je bilo Laško naseljeno do začetka 5. stoletja n. št. Srednjeveški trg z imenom Tyuer se v listini prvič omenja leta 1227.

UDK 728.81(497.12 Turn p. Dragatušu)

Simonič Ivan, profesor zgodovine in geografije
61000 Ljubljana, Runkova 16, Yu

Grad Turn pri Dragatušu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 155—157, cit. lit. 10

Grad Turn, ki je dobil ime po prvotnem štirioglatem stolpu, je stal na dvignjeni ravnici pri izviru Podturnščice. Pozneje so dvonadstropni grad predrugačili tako, da so na dvorišču uredili še danes ohranjeno pravokotno travnato ravnico. Graščaki so gojili zlasti konjerejo, svilorejo in vrtnarstvo. Kot lastniki gradu so se vrstili Guraltiči, Schnitzenbaumi, Bernardizi, Stembergi. Apfaltrerni, Russensteini, Paunoviči in končno Matija Primic (+ 1855). Pod turnsko gospostvo so v dobi Marije Terezije spadala le naselja Breznik, Sela pri Dragatušu, Podlog, Hrast pri Vinici in majhen del Dobljč. Ročno tlako so morali kmetje opravljati ob lastni hrani. Ob razprodaji je kupil grad kmet Adam iz Dragatuša, ki je v enem grajskem traktu uredil klet in v drugem senik. Nekdanji grajski mlin in žaga sta bila prenovljena in sta prenehala z obratovanjem l. 1964.

UDK 625.7(497.12) »17«

Sorn Jože, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Pavšičeva 4, Yu

Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 157—167, cit. lit. 35

Po prvem sistematičnem obnavljanju cest na Kranjskem od 1713 dalje so vsa cestna dela dali v zakup, ki je trajal 16 let (1747—1763). Zakupnik je obnovo opravil zadovoljivo in sicer ne v obliki privatnega gradbenega podjetja, temveč v obliki direkcije ali nekakšnega deželnega urada za cestna dela. Do ok. 1724 je prevladovala pri cestnih delih tlačanska delovna sila, potem se je uveljavljal odkup od tlake v obliki izračunavanega prispevka; ta je 1735 že absolutno prevladoval. Na popravljenih cestah se je razvil močan promet, ki ga od ok. 1750 dalje obvladujejo špedicijska podjetja, katerih lastniki izvirajo zlasti s področja Krasa (Logatec, Planina, Poštojna) in iz mesta Ljubljane.

UDK 945»1815/1820«:949.712»1820/. . .«

Vodopivec Peter, docent, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanih na ljubljanskem gradu (1820—1825)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 168—179, cit. lit. 78

Po kratkem pregledu političnih razmer v Italiji v letih 1815—1820 in odmevu karbonarskih vstaj v Lombardiji in Benečiji v istem času, opozarja avtor na pisanje »Laibacher Zeitung« o revoluciji v »Kraljestvu dveh Sicilij«, karbonarjih in revoluciji v sardinskem kraljestvu v začetku dvajsetih let 19. stoletja in prikaže nekatere ukrepe avstrjskih oblasti na slovenskem ozemlju, ki naj bi preprečile razširjenje revolucionarnega nemira v slovenske dežele. V naslednjem opisuje razmere v ljubljanskem grajskem zaporu in ravnanje z zaprtimi Italijani. V sklepu nato ugotavlja, da sta karbonarsko gibanje in epizoda z zaprtimi Italijani na gradu, čeprav v omejenem obsegu, odmevala tudi med mladimi slovenskimi izobraženci, pri čemer se opira predvsem na ugotovitve slovenske slovstvene zgodovine.

UDC 728.81(497.12 Turn p. Dragatušu)

Simonič Ivan, Professor of history and geography
61000 Ljubljana, Runkova 16, Yu

The Castle Turn near Dragatuš

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 155—157, cit. lit. 10

The castle Turn — named after its original rectangular tower — was situated on a raised plain by the spring of the Podturnščica. Later on, the two-storeyed castle was rebuilt in such a way that a rectangular grass plain, still preserved, had been arranged within the courtyard. The counts mostly bred horses and silkworms, and occupied themselves with gardening. In turns, the owners of the castle were the Guraltičs, Schnitzenbaums, Bernardizis, Stembergs, Apfaltrerns, Russensteins, Paunovičs and finally Matija Primic (died 1855). During the reign of Maria Theresia, only the villages Breznik, Sela by Dragatuš, Podlog, Hrast by Vinica and a small part of Dobljč belonged under the domination of the Turns. Peasants had to perform manual labour on their own food. The castle was then bought at selling-off by the peasant Adam from Dragatuš who used one tract as a cellar and the other as a hay-store. The former castle mill and saw had been renovated and ceased to be in operation in 1964.

UDC 903/904(497.12 Laško)

Knez Tone, Museum Counsellor, Dolenjski muzej
68000 Novo mesto, Muzejska 7, Yu

An Outline of the Ancient History of Laško

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 149—154, cit. lit. 4

The author presents in his article a survey of all so far known archaeological findings in Laško, the time span of which reaches from the ancient Iron Age to the late Antique. From prehistoric times there are urn graves under the Old Castle and three Celtic coins dating from the 1st century B. C. The Roman Age findings are represented by stone monuments that had once been parts of tombstones and by individual coins. Among the stone monuments there are a relief of Medusa's head, a relief of a hunting scene, two lions, a grave inscription, a portrait medallion and several fragments of different tombstones. In Laško the remnants of Roman therms were discovered upon which an up-to-date thermal spa has been erected. Considering the archaeological findings, Laško was populated until the beginning of the 15th century A. D. The mediaeval square named Tyuer was first mentioned in a document in 1227.

UDC 945»1815/1820«:949.712»1820/. . .«

Vodopivec Peter, Assistant Professor, Pedagogical Scientific Unit for History of the Faculty of Philosophy in Ljubljana

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

On the Echo of the Carbonarist Uprisings in Italy and the Italians imprisoned in the Ljubljana Castle

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 168—179, cit. lit. 78

After a short survey of the political circumstances in Italy in the years 1815—1820 and the echo of the Carbonarist uprisings in Lombardy and Venetia during the same time, the author calls our attention to the writing of »Laibacher Zeitung« about the revolution in the »Kingdom of Two Sicilies«, the Carbonars, and the revolution in the kingdom of Sardinia in the early twenties of the nineteenth century; he also presents some of the Austrian authorities' measures undertaken in order to prevent expansion of the revolutionary unrest into Slovene countries. Following this is the description of the conditions in the Ljubljana castle prison and the treatment of the confined Italians. In the conclusion the author makes a statement, relying mostly on the findings of the Slovene literary history, of how the above mentioned Carbonarist movement and the episode with the confined Italians echoed, though in limited scope, also among the young Slovene intellectuals.

UDC 625.7(427.12) »17«

Sorn Jože, Senior Scientific Colaborator, Institute for the History of Labour Movement in Ljubljana

61000 Ljubljana, Pavšičeva 4, Yu

Points of Interest on Our Roads in the 18th Century

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 157—167, cit. lit. 35

After the first systematical renovation of roads in Carinthia from 1713 on all roadwork had been given into tenancy which lasted 16 years (1747—1763). The tenant performed his job satisfactorily, and that not in the form of a private building establishment but in the form of a direction, or a kind of provincial office for roadwork. Till around 1724 serfs predominated as labour force; later on, redemption from serfdom based on a calculated contribution began to be introduced — already in 1735 it absolutely predominated. On renovated roads busy traffic developed that was from around 1750 on commanded by transport establishments the owners of which derived mostly from the Karst area (Logatec, Planina, Postojna) and from the Ljubljana town.

UDK 329.14(497.12):323.1 »1909«

Rozman Franc, znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Ob sedemdesetletnici tivolske resolucije

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 180—184, cit. lit. 20

Avtor na podlagi novejše literature in nove korespondence osvetljuje tivolsko resolucijo in nasploh odnos socialne demokracije do nacionalnega vprašanja.

Jakopič Bogo, profesor, Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani

61000 Ljubljana, Vojkova 74, Yu

Učni načrti in programi šol za gluhaneme

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27, št. 3, december 1979, str. 185—192, cit. lit. 12

Učni načrti in programi šol za gluhaneme so se začeli postopoma oblikovati sredi 19. stoletja. Prvi začetki so znani iz goriškega zavoda za gluhaneme otroke; posebna zanimivost pa je učni načrt šmihelske šole za gluhaneme deklice, ki upošteva poleg praktične usmerjenosti celotnega pouka pouk v materinem jeziku, kar daje posebno vrednost tej šoli, saj večina gluhanemih otrok, ki so se šolali v Italiji (Gorica) in Avstroogrski tega ni bila deležna. Šmihelska šola je bila tudi prva tovrstna šola pri nas, ki je uvedla glasovno govorno metodo. Dominantno vlogo za vzgojo gluhe mladine je leta 1900 prevzela gluhanemnica v Ljubljani, ki je kljub ostremu germanizatoričnemu pritisku ohranila pouk v materinščini, ter upoštevala in na novo uredila domska pravila in uvedla koedukacijo dečkov in deklic, česar v Šmihelu še ni bilo. Šolski zakon iz leta 1930 je tudi dosti prispeval k vsaj začasni ureditvi učnega programa za gluhaneme otroke.

UDC 376.33(497.12)(075.5)

Jakopič Bogo, Professor, Rehabilitation Centre for Speech and Hearing in Ljubljana

61000 Ljubljana, Vojkova 74, Yu

Syllabuses and Educational Programmes for the Schools for the Deaf and Dumb

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 185—192, cit. lit. 12

Syllabuses and educational programmes for the schools for the deaf and dumb began to develop gradually in the middle of the 19th century. The early beginnings are known from the Gorica institution for the deaf-and-dumb children; a special point of interest is the syllabus of the Smihel school for deaf-and-dumb girls that takes into account lessons in mother's tongue aside from the practical orientation of the instruction on the whole, which gives a special value to this school since the majority of deaf-and-dumb children who had been educated in Italy (Gorica) and Austria-Hungary could not partake in it. The Smihel school was the first of its kind in our country to introduce the musical speech method. The predominating role in upbringing the deaf youth was in 1900 overtaken by the deaf-and-dumb asylum in Ljubljana which, despite the sharp germanization pressure, retained classes in mother's tongue; besides taking into consideration and rearranging the house rules it introduced the coeducation of boys' and girls unknown in Smihel before that time. The educational act from 1930 also contributed a great deal to at least temporary settlement of the educational programme for the deaf-and-dumb children.

UDC 329.14(497.12):323.1»1909«

Rozman Franc, Scientific Collaborator, Institute for the History of Labour Movement in Ljubljana

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

On the Occasion of the 70th Anniversary of the Tivoli Resolution

Kronika, a review for Slovene local history, 27, No. 3, December 1979, pp. 180—184, cit. lit. 20

On the basis of more recent literature and correspondence the author clarifies the Tivoli Resolution and the relation of social democracy towards the national problem.

UDK 949.712(-2) (05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXVII

1979

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

IZDAJATELJSKI SVET: DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN (PREDSEDNIK), OLGA JANSÁ-ZORN, ANTOŠA LESKOVEC, NIKO LUKEŽ, BOŽO OTOREPEC, SLAVICA PAVLIČ, DR. MIRO STIPLOVSEK, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGEJ VILFAN, VIDA WEDAM, DR. TONE ZORN, SALVATOR ŽITKO, DR. JOŽE ŽONTAR

UREDNIŠKI ODBOR: FRANCE DOBROVOLJC, MARJAN DRNOVŠEK, DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN, STANE GRANDA, OLGA JANSÁ-ZORN, BOŽO OTOREPEC, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGEJ VILFAN, DR. PETER VODOPIVEC, DR. JOŽE ŽONTAR — GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK: OLGA JANSÁ-ZORN — LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — OPREMIL: JULIJAN MIKLAVČIČ — ZA UPRAVO ODGOVARJA MAJDA KUNAVER — SOFINANCIRA RAZISKOVALNA SKUPNOST SLOVENIJE — TISKA TISKARNA TONE TOMŠIČ V LJUBLJANI — KLISEJE IZDELUJE KLIŠARNA LJUDSKE PRAVICE V LJUBLJANI

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Boltin-Tome Elica*: Tehnika gradnje benečanske ceste v dolini Rižane — 106
- Demšar Viktorijan*: Prebivalci Komende po družinski knjigi Petra Pavla Glavarja — 18
- Drnovšek Marjan*: Graditev ljudske oblasti in obnova v Ljubljani v letih 1945 do 1947 — 52
- Jakopič Bogo*: Zgodovina učnih načrtov in programov šol za gluhe na Slovenskem — 185
- Janša-Zorn Olga*: Agrarna reforma na veleposelstvu Jablje — 117
- Knez Tone*: Oris najstarejše zgodovine Laškega — 149
- Mrakar Boris*: Domobranstvo na Primorskem — 43
- Mlinarič Jože*: Stiški Bajnhof do konca 16. stoletja — 8
- Mlinarič Jože*: Napad Uskokov na kostanjeviško cisterco leta 1736 — 100
- Pahor Miroslav*: Vloga gorenjsko-koroške prometne pahljače pri rekrutiranju pomorskega kadra v preteklosti (1812 do 1918) — 30
- Pišec Karl*: Utrdbena rabota mariborska — 81
- Rozman Franc*: Ob sedemdesetletnici tivolske resolucije — 180
- Simonič Ivan*: Grad Turn pri Dragatušu — 155
- Šašel Jaroslav*: August 69: Vojaški puč v Poetovionu — 1
- Šorn Jože*: Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju — 157
- Vodopivec Peter*: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanih na ljubljanskem gradu (1820—1825) — 168
- Vrišer Andreja*: Prispevek k razvoju noše v 17. stoletju na Slovenskem — 94
- Žontar Jože*: Sergej Vilfan — šestdesetletnik — 65
- Žvanut Maja*: Prva svetovna vojna v očeh dveh slovenskih ilustriranih časopisov — 112

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

- Kambič Mirko*: Karlovski most v Ljubljani — 68
- Kambič Mirko*: Kamna Gorica in Bled — 69
- Kambič Mirko*: Dr. Janko Šavnik (1881—1915) — 193
- Vuga Davorin*: Viri za zgodovino slovenske arheologije — 127

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

- Benedičič Darinka*: Arhivski dokumenti o obnovi in socialistični graditvi v Ljubljani 1945 do 1947 — 71
- Ciperle Jože*: Gimnazije na Slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918 — 129

Vovko Andrej: Razstava o prvem ljubljanskem samoprispevku — 72

Vovko Andrej: Razstava o dr. Antonu Fistru — 131

Vuk Marko: Posvetovanje o slovenskih krajevnih zbornikih — 196

Zorn Tone: Znanstveno posvetovanje o revolucionarnem vrenju v Pomurju v letih 1918—1920 — 132

Zorn Tone: Deveto zborovanje arhivarjev — 197

NOVE PUBLIKACIJE

- Čampa Marjeta*: Janko Orožen, Denarništvo v Celju, Ljubljanska banka 1973 — 145
- Čampa Marjeta*: Damjan Ovsec, Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetkov dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, 1979 — 144
- Gantar-Godina Irena*: Celjski zbornik 1975—1976, Celje 1977 — 135
- Gombač Metka*: Jadranski koledar 1979, Trst 1978 — 137
- Gombač Boris*: Aleksander Rojc, Cultura musicale degli Sloveni a Trieste dal 1948 all'avvento del fascismo, Trieste 1978 — 138
- Gombač Boris*: Športno društvo BOR. Sezona 1978—1979, Trst 1978 — 140
- Granda Stane*: Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 47, Maribor 1976 — 73
- Granda Stane*: Novo mesto skozi čas, Novo mesto 1978 — 78
- Guštin Damjan*: Fran Juriševič, Partizansko gospodarstvo na Primorskem, Koper 1975 — 79
- Hudales Jože*: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana 1976, 1977 in 1979 — 200
- Janša-Zorn Olga*: Glazerjev zbornik, Maribor 1977 — 74
- Janša-Zorn Olga*: Janko Orožen, Zdravilišče Dobrna 1975 — 201
- Janša-Zorn Olga*: Branko Reisp, Grad Krumperk in tabor nad Ihanom, Ljubljana 1978 — 77
- Klemenčič Matjaž*: Spominski dom dr. Franceta in Borisa Kidriča na Knežcu pri Rogaški Slatini, Ljubljana 1978 — 80
- Klemenčič Matjaž*: Konferenca KPS v Šmiglovi zidanici, Ljubljana 1978 — 80
- Matičič Franci*: Slovenski visokošolci v boju za narodno osvoboditev in socializem, Ljubljana 1977 — 76
- Matičič Franci*: Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Ljubljana 1977 — 141
- Matičič Franci*: Lojze Žumer, Delež gozdov v slovenskem prostoru, Ljubljana, 1976 — 142
- Mihelič Darja*: Ferdo Gestrin, Pomorstvo srednjeveškega Pirana, Ljubljana 1978 — 76
- Mrakar Boris*: Vilko Kolar-Domen, Po veliki zmagi, Ljubljana 1978 — 146

Šorn Jože: Razvoj poštne službe na Gorenjskem do prve svetovne vojne, Kranj 1977 — 143
Šumrada Janez: Andraški razgledi, Žalec 1975 — 201
Šumrada Janez: Dekani v preteklosti in danes, Koper 1979 — 140
Šumrada Janez: Letuš skozi čas. Trnava. Gornjsko. Žalec 1976, 1977, 1979 — 203
Šumrada Janez: Savinjski zbornik IV, Žalec 1978 — 134
Šumrada Janez: Vransko in nova šola, Celje 1974 — 204
Vidovič-Miklavčič Anka: Aleksander Gala-Peter, Partizanski zdravnik, Ljubljana 1978 — 202
Vovko Andrej: Peter Krečič, Grad Kromberg, Ljubljana 1977 — 78
Vovko Andrej: Joža Vilfan, Delo, spomini, srečanja, Ljubljana 1978 — 147
Zorn Tone: Die Volksgruppen in Österreich, Wien 1979 — 146
Zorn Tone: Dve publikaciji slovenskega informacijskega centra, Celovec 1978, 1979 — 202
Zorn Tone: Otmar Tuider, Die Wehrkreise XVII. und XVIII. 1938—1945, Wien 1975 — 201
Zorn Tone: Vestnik Slovenskega raziskovalnega inštituta, št. 1, Trst 1979 — 137

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Kamnik sredi 19. stoletja — naslovna stran 1. zvezka
 Pogled na Bajnhof in Trško goro okrog leta 1900 — 15
 Komenda 1761. leta — 23
 Graščina na Križu — 25
 Gradnja Litostroja — 58
 Obnavljanje črnuškega mostu maja 1945 — 60
 Gradnja karlovškega mostu v Ljubljani 1895 — 68
 Kamna Gorica pred letom 1870 — 69
 Bled s Triglavom pred letom 1870 — 70
 Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Kamnik 1848/49 — zadnja stran 1. zvezka
 Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Ljubljana, pogled na mesto s Cekinovega gradu — naslovna stran 2. zvezka
 Graščina Jablje — 118
 Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Ljubljana sredi 19. stoletja — zadnja stran 2. zvezka
 Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Žužemborg, sreda 19. stoletja — prva stran 3. zvezka
 Grad Turn pri Dragatušu po Valvazorju — 155
 Podturnščica pri izviru pod gradom Turn — 156
 Grad Turn v Brezniku pri Dragatušu — 156
 Trst s pristaniščem okrog 1780 — 157
 Trst iz okrog 1780 — 160
 Panorama tržaškega pristanišča in mesta iz okrog 1780 — 166
 Pokrajina ob Drini 1914/15 — 193
 Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Sotška pri Novem mestu, sreda 19. stoletja — zadnja stran 3. zvezka

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

Zemljevid, ki omenja kraje in pokrajine v razpravi Jaroslava Šašla, Avgust 69: Vojaški puč v Poetovionii — 3
 Zemljevid, ki ponazarja urbarialna naselja in vinske dajatve pri razpravi Jožeta Mlinariča, Stiški Bajnhof do konca 16. stoletja — 13
 Zemljevid, ki ponazarja pot napadalcev v razpravi Jožeta Mlinariča, Napad Uskokov na kostanjeviško cisterco leta 1736 — 103
 Profil benečanske ceste in primerjava plasti s plastmi rimskih cest — 108
 Benečanska cesta v ankaranskem križišču — 109
 Fragment trase benečanske ceste v današnjem ankaranskem križišču — 109
 Zemljevid zahodne polovice kranjskih cest, ki jih je zrisal Ivan Jurij Elsner leta 1763 — 162

OSEBE

Dr. Sergej Vilfan — 65
 Župnik Janez Zorc, pred letom 1895 — 127
 Maturantje I. državne gimnazije v Ljubljani 1893 — 131
 Janez Cigler — 178
 Bosenska deklica 1914/15 — 194
 Skupina Bosancev 1914/15 — 194
 Dr. Janko Šavnik kot vojak — 195 ä

RAZNO

Napisna plošča iz leta 1591 z nekdanjega Bajnhofa — 9
 Grb stiškega opata Jakoba Reinprechta iz leta 1620 — 11
 »Družinska knjiga« Petra Pavla Glavarja spisana v letih 1754—1760 — 19
 Faksimile ene strani Glavarjeve »družinske knjige« — 21
 I. kongres OF v Ljubljani julija 1945 — 54
 Dom Titove mladine — 55
 Fizikturni zlet v Ljubljani avgusta 1945 — 57
 Odstranjevanje ruševin septembra 1945 — 63
 Nakit iz grobnice v Betnavi (okoli leta 1636) — 95
 Skica priček in čevlja iz grobnice v Betnavi (prva polovica 17. stoletja) — 96
 Naris in skica suknjiča ter čevljev z grada nad Slovenjim Gradcem (prva polovica 17. stoletja) — 98
 Fragment benečanske ceste — 107
 Del profila benečanske ceste — 107
 Napis na kamnitem stebru v Bertokih — 110
 Seznam štiriletnih zakupnikov zemljišč veleposestva Jablje (6. junija 1921) — 120
 Relief Meduzine glave vzdignjen na pročelju hiše v Laškem — 151
 Rimski kamniti lev iz Laškega — 152
 Rimski kamniti medaljon s portretom ženske, najden v Lahomnem pri Laškem — 153
 Fragmentarno ohranjen rimski družinski nagrobnik s podobo matere in otroka — 154
 Dvojezična okrožnica ljubljanskega gubernija o združenju karbonarjev z dne 24. novembra 1821 — 171

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)

I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956	25.—
II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957	25.—
III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958	25.—
IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959	25.—
V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348, Ljubljana 1960	25.—
VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961	25.—
VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962	25.—
VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963	25.—
IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964	25.—
X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965	25.—
XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966	25.—
XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968	25.—
2. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959	40.—
3. Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955, Ljubljana 1965	52.—
4. Razprave	
I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958	30.—
II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971	40.—
III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972	40.—
IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977	80.—
5. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja)	20.—
6. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja)	60.—
7. Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970	30.—
8. Katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973	20.—

Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein. Soteska pri Novem mestu, sreda 19. stoletja. Original v Narodnem muzeju v Ljubljani (foto Srečo Habič)